

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ
ТОЧИКИСТОН
ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМӮЗГОРИИ
ТОЧИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Ba xukӯqi dashtnavis

УДК 809.155.0

МУМИНОВА САФАРБЕГИМ БАҲРИЕВНА

**ЛЕКСИКАИ ЛАҲҶАИ ТОЧИКЗАБОНОНИ
ВОДИИ ВАХОН**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01. - Забони тоҷикӣ.

Душанбе – 2021

**Диссертатсия дар кафедраи назария ва амалияи
забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ омодагардидааст**

Роҳбари илмӣ:

Исмоилов Шамсулло - доктори илми филология, профессори кафедраи забони тоҷикии Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода

Муқарризони расмӣ:

Кабиров Ҳуршед Шаҳбозбековиҷ - доктори илми филология, профессори кафедраи забонҳои тоҷикӣ ва русии Донишкадаи сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва хизмат

Қодиров Дилшод Сайдаллоевиҷ- номзади илми филология, дотсент, декани факултети лингвистика ва муюширати байнифарҳангии Донишгоҳи давлатии Данғара

Муассисаи пешбар: Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ

Ҳимояи диссертатсия 22 апрели соли 2021 соати 15⁰⁰ дар ҷаласаи Шӯрои диссертационии 6D. КОА-028-и назди Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734003, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 121) баргузор мегардад.

Бо муҳтавои диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ www.tgpu.tj шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи “_____” соли 2021
фиристода шуд.

Қотиби илмии

Шӯрои диссертационӣ,

номзади илмҳои филология, дотсент Мирзоалиева А.Ш.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мубрамӣ ва зарурати баргузории таҳқиқот. Баробари тағиیر ёфтани сохтори сиёсиву иҷтимоӣ ва ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ дар муҳити илмию фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои 90-уми асри XX дигаргуниҳои азим ба амал омаданд. Ин буд, ки бисёр калимаҳои замони шӯравӣ барои забони меъёрии тоҷикӣ нолозим шуда монданд. Акнун дар бобати пур карданӣ ҷойҳои холимондаи меъёрҳои забони адабӣ лозим омад, ки аҳли зиёд рӯ ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ оранд. Зарурат барои таҳқиқи луғати лаҳҷаҳои маҳаллӣ ва интиҳоби беҳтарин воҳидҳои лаҳҷавӣ, ки меъёрзеб буда бошанд, торафт бештар гардид.

Ин масъала ҳатто дар сатҳи давлату ҳукumat мавриди арзёбӣ қарор гирифт. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар маърӯзai худ бахшида ба Рӯзи забон чунин менигород: «Лаҳҷаҳо яке аз муҳимтарин манбаъҳои такмили забон буда, адибони гузашта ва муосири мо бо истифода аз заҳираҳои ин ғанчина луғату истилоҳоти фаровонеро ба забони меъёр ворид карданд. Аз ин рӯ, забоншиносон ва лаҳҷашиносон бояд ин сарвати бебаҳоро мавриди омӯзишу баррасии ҷиддӣ қарор диҳанд ва забони адабиро аз дурданаҳои он такмил диҳанд ва ғанӣ гардонанд» [338].

Ҳамин дастури Президент водор соҳт, ки луғати ҳар як лаҳҷаи забони тоҷикӣ дар алоҳидагӣ мавриди баррасӣ қарор гирад. Аз ҷумла, луғати лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон низ.

Лаҳҷаи ваҳонии забони тоҷикӣ ва дигар лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳи он, ки дар қисмати ҷанубии Тоҷикистон бо номи «Лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» паҳн гаштаанд, бозгӯйи вазъи таърихии барҳӯрди забону лаҳҷаҳои қадимаи боҳтариву сакоӣ бо гӯйишҳои форсӣ дар сарзамини Мовароуннаҳр мебошанд. Воқеан, ин забону лаҳҷаҳо, ки дар давраҳои муайяни таъриҳӣ пайваста дар роҳи рушд қарор доштанд, дар

омезиш бо гуфтори форсй ташаккулу таҳаввули лаҳчаҳои ҷанубии забони тоҷикро таъмин намуданд.

Лаҳчаҳои ҷанубӣ асосан дар мавзеъҳои кӯҳдоман, миёни талу теппаҳо, қад-қади соҳилҳо доман густурда, имрӯз аз софтарин лаҳчаҳои забони тоҷикӣ шинохта шудаанд. Сабаб дар он аст, ки муҳити кӯҳистон бо ҳама мушкилоте, ки дорад, онҳоро аз ихтиллот бо забонҳои ғайр ҳифз намуд. Инро устод С. Айнӣ дақиқ ба мушоҳида гирифта, менависад, ки «Забони кӯҳистони тоҷик забони форсии сода, аз такаллуфоти арабӣ холӣ, бо луғатҳои арабии ношунида ҳалт наёфта ва ба сарфу наҳви форсӣ мувоғиқ аст» [1, 200].

Агар ҳаминро ба ҳисоб гирем, ки забони адабӣ то ҷое бар пояи лаҳчаҳои маҳаллӣ ташаккул мейбад ва лаҳчаҳо то дами нигоҳ дошта тавонистани ҳастии худ дар ҷомеа ба забони адабӣ ғизо медиҳанд, лаҳчаҳои ҷанубӣ, аз ҷумла гурӯҳи вахонии он, дар бобати таъмин намудани ғановати меъёрҳои солими забони адабии тоҷик, ки инро вазъи кунунии он ҳамчун забони давлатӣ тақозо мекунад, бешубҳа мавод ҳоҳад дод. Аз ҳамин нуқтаи назар таҳқиқи луғати лаҳчаҳои тоҷикзабонони водии Ваҳон аҳамияти ҳам назарӣ ва ҳам амалий қасб мекунад.

Дараҷаи азҳудшудаи масъалаи илмӣ ва замонаҳои назариявию методологии таҳқиқот. Ба табъ расидани таҳқиқоти ҷамъбастӣ бахшида ба фонетикаву лексика ва морфологияву синтаксиси шеваи ҷанубӣ (1979-1984), аз як тараф, комёбии забоншиносии тоҷик бошад, аз тарафи дигар, якбора рӯйи кор омадани боби «Лексика» - и «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (1980) кори очилан анҷомгирифта менамояд. Чунки як воситаи муҳим ва муқобилгузор дар шинохти ҳар яке аз лаҳчаҳои дохили шева лексикаи онҳо маҳсуб мейбад. Аз ин рӯ, ҳусусиятҳои луғати ҳар яки онҳоро ба инобат нагирифта, ҳулосаи пешакӣ баровардан натиҷаи дилҳоҳ намедиҳад.

А.З. Розенфелд, барҳақ, аввалин муҳакқики лаҳчаҳои тоҷикони Бадаҳшон мебошад. Ӯ доир ба ҳусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, калимасозӣ ва лексикии ин гӯйишҳо

рисолаи пурарзише иншо намуда, дар он намунаи матнҳоро аз нутқи тоҷикони Горон- сокинони деҳоти Андароб, Бахуш, Гармчашма, Қозидех, Кӯхи Лал, Сист, Шамбеде (ҳ); лаҳҷаи тоҷикони Ишкошим - деҳоти Мулвоҷ, Нуд, Яхшвол; лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон -нутқи аҳолии деҳоти Даршай, Нижгар, Удит, Чилтоқ, Ямг; лаҳҷаи тоҷикӣ-мунҷонӣ, ки ба гуфтори аҳолии деҳоти Сорҷ, Андарстоз (як бахши Ҳоруғ) тааллук дорад, чой додааст.

Омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони Бадаҳшон зимни маводи фолклор бори нахуст аз ҷониби профессор А. Н. Болдирев сурат гирифт. Ӯ дар асараи «Бадаҳшанский фольклор» (1948) роҷеъ ба як қатор ҳусусиятҳои фонетикию морфологии лаҳҷаи Горон маълумот дода, ҳудуди интишори онро дар соҳилҳои чапу рости дарёи Панҷ муқаррар кардааст [87, 7-11].

Муҳаққиқи гӯйиши тоҷикони Горон Ю. И. Богорад маҳсуб меёбад. Натиҷаи мушоҳидаву ҳулосаҳои ҳудро Ӯ дар рисолаи «Горонский говор таджикского языка» (1963) ҷамъbast намуда, оид ба ҳусусиятҳои овозию грамматикии лаҳҷаи мазкур далелҳои фаровон фароҳам овардааст [85, 44-67].

Аз муҳаққиқони аврупой ба омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони Бадаҳшон (Бадаҳшони Афғонистон) бори нахуст муҳаққиқи англisis Л. Р. Лоример даст задаст [124].

Тобистони соли 1914 ба омӯзиши забон ва этнографияи қавмҳои форсизабони Мурғобу Бартанг ва як қисми водии дарёи Панҷ (то Рӯшон) И. И. Зарубин ва эроншиноси франсавӣ Р. Гото машғул шудаанд [149]. И. И. Зарубин соли 1915 аз нау ба Бадаҳшон омада, муддати якуним сол дар минтақаҳои интишори забонҳои вахонӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ ва шугнери рӯшонӣ ва лаҳҷаҳои шугнери, бартангӣ, рӯшонӣ, орошорӣ таҳқиқот гузаронида, маводи зиёди фолклорӣ, лингвистӣ ва этнографӣ ҷамъ овардааст [149, 6]. Дар замони шӯравӣ низ И. И. Зарубин фаъолияти ҳудро дар бобати ҷамъоварӣ ва нашри матнҳои забони вахонӣ, язғуломӣ, ишкошимӣ, мунҷонӣ, шугнери идома дод. Ӯ доир ба забони қадимаи ванҷӣ маълумот дода, аз нутқи ду мӯйсафеди

калонсин соли 1915 34 калимаи мансуб ба ин забонро навишта гирифтааст. Вай маводи аз нутқи аҳолии водии дарёи Вершиг чамъовардаашро дар шакли пажӯхиши алоҳида [98]ба табъ расонидааст, ки ин лаҳча на ба забонҳои эронӣ, балки ба забонҳои мардуми Ҳиндукуш рабт мегирад.

И.И. Зарубинро дар ҳақиқат, бунёдгузори омӯзиши лаҳҷаҳои тоҷикони Бадаҳшон ва забонҳои помирӣ шуморидан мумкин аст. Корҳои таҳқиқотии ў «Орошорские тексты и словарь [100], «Бартангские, рушанские тексты и словарь» [101] ва амсоли инҳо ин даъвиро тасдиқ мекунанд.

Дар бобати омӯхтани забон, лаҳҷа ва урғу одати мардуми Бадаҳшон саҳми шарқшиноси маъруф М.С. Андреевро қайд кардан зарур аст. Ў соли 1904 ба водии Хуф сафар карда, натиҷаи мушоҳидаву қайдҳои худро мухтасаран соли 1911 дар китоби «Материалы по этнографии иранских народов Средней Азии (Ишқашим и Вахан) ва васеътар соли 1930 дар асари худ «Таблица глаголов язгулямского языка» чоп кардааст.

Дар масъалаи чамъоварӣ ва нашри маводи лаҳҷавӣ аз забони вахонӣ хизмати С.И. Климчитский низ кам нест [121]. И. М. Оранский дар бораи муносибати доҳилии забонҳои помирӣ таваққуф намуда, навиштааст, ки «Тафовут дар байни забонҳои язгуломӣ, вахонӣ, ишкошимӣ ва забонҳои гурӯҳи шугнонию рӯшонӣ ба ҳаддест, ки вахонӣ гуфтори ишкошимиро, ишкошимӣ нутқи шугнониро намефаҳмад. Воситаи алоқаи байнизабонӣ дар миёни мардуми Помир забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад» [140, 160].

И.М. Оранский таҳқиқи пурраи ҳар як забони ин минтақа ва лаҳҷаҳои онро муҳим меҳисобад, зоро «Аз нигоҳи таъриҳӣ ҳудуди интишори забонҳои помирӣ тадриҷан коҳиш ёфта истодааст. Масалан, аҳолии водии дарёи Ванҷ, ки як замон бо яке аз забонҳои помирӣ ҳарф мезаданд, акнун ба забони тоҷикӣ гузаштаанд ва мисли ҳамин лаҳҷаи помирии сарғуломӣ (ё сарагламӣ), ки дар шарқтари Файзобод (Бадаҳшони Афғонистон) интишор дошт, низ пурра аз истеъмол баромадааст. Забони кӯҳнаи ванҷӣ ба гурӯҳи забонҳои

язгуломй, шуғнониу рӯшонй мансуб буда, лаҳчаи сарғуломй бошад, ба забони пашту ва хусусан ба гӯйиши мунҷонй қаробат дорад» [140, 160].

Аз ин ҷо бармеояд, ки дар таҳаввули лаҳчаи тоҷикзабонони водии Вахон таъсири забонҳои помирӣ ва лаҳчаҳои ҳамсоя ниҳоят қалон аст.

Муҳаққиқи сермаҳсули лаҳчаҳои тоҷикони Бадаҳшон, Дарвозу Ванҷ ва Қаротегин (Рашт) А.З. Розенфелд мебошад. Ў дар ҷамъоварии маводи лаҳҷавӣ (матнҳо, ҷумлаҳо, намунаи жанрҳои фолклорӣ) саҳми намоён дорад. Маводи андӯхтаи ў дар асарҳояш бахшида ба лаҳчаҳои Дарвоз (1956), Қаротегин (1960), Ванҷ (1964) ва амсоли инҳо гирд оварда шудааст.

Ба чоп расидани китоби Т. Мақсадов [18], рисолаҳои Ш. Исмоилов [105; 13], Б. Лашкарбеков [123], А. Мирбобоев [131], Ф. Ҷӯраев [95], рисолаҳои С. Хоркашев [178; 179], М. Қаҳҳоров [117], Б. А. Осимова [137], А. А. Ҳасанов [50], С. Матробов [125], Д. Қодиров [122], Н. Гадоев [89], З. Замонов [96], Р. Сангинова [167], Г. Абдуллоева [70], Ҳ. Кабиров [110], Ҷ. Саидов [165], М. Каримова [16], И. Сулаймонов [170], С. Юсупова [69] гувоҳи онанд, ки дар Тоҷикистон дар назди муассисаҳои таҳсилоти олии касбии манотиқи гуногуни кишвар барои баррасии маводи лексикаи лаҳчаҳо шароитҳои мусоид фароҳам омадаанд.

Қатъи назар аз дастовардҳои зиёди илмӣ ҳоло масъалаҳои омӯхтанашудаи марбут ба лексикаи лаҳчаҳои тоҷикӣ бисёранд. Ҳамиро ба мушоҳида гирифта, муҳтарам Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон чунин мегӯянд: «Дар раванди таҳияи дастурҳои истилоҳсозӣ ба лаҳҷаву шеваҳои забони тоҷикӣ, ки ганҷинаи пурфайзи забони модарӣ ба ҳисоб мераванд, бояд таваҷҷӯҳи хос зоҳир карда шавад» [340]. Ҳамин дастури Президент водор соҳт, ки ба таҳқиқи лексикаи лаҳчаи тоҷикзабонони водии Вахон, ки дар доираи лаҳчаҳои ҷанубӣ як гурӯҳи алоҳида мебошад, машғул шавем.

Чунон ки дид мешавад, оид ба лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон то қунун ягон асари таҳқиқотӣ ба таври монографӣ ба даст наомадааст. Аз ин рӯ, коркарди системаноки он барои соҳтани ҷандин навъи лугатҳои диалектологӣ ва асарҳои муқоисавию ҷамъбастӣ имконият фароҳам меорад.

Ҳадаф ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии таҳқиқот тасвири синхронии лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон мебошад, ки миёни лаҳҷаҳои тоҷикии Бадаҳшони Тоҷикистон ва Бадаҳшони Афғонистон доман паҳн карда, ҳусусияти гузарандагӣ қасб кардааст, дар муқоиса ба лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳи он (ишкошимӣ, горонӣ ва мунҷонӣ) як гӯйиши хоси тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Инчунин нишон додани умумияти лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон бо забони адабии ҳозираи тоҷик ва ба қайд гирифтани алломатҳои хоси лексикаи лаҳҷаи мазкур дар қиёс бо забони адабӣ ва дигар лаҳҷаҳои ҳамсоя низ аз аҳдофи диссертатсия мебошанд.

Вобаста ба ин вазифаҳои таҳқиқотро ба таври зерин арзёбӣ намудан мумкин аст:

-гиরдоварӣ кардан ва ба низом даровардани маводи лаҳҷаи тоҷикии водии Ваҳон чун як лаҳҷаи мустақил миёни дигар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ;

-гуруҳбандӣ ва баррасӣ намудани ҳусусиятҳои таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур;

-нишон додани ҳусусиятҳои талаффузӣ ва семантикийи вожаҳои умумитоҷикӣ дар лаҳҷаи мазкур;

-дақиқ намудани навъҳои диалектизмҳои лексикӣ аз нигоҳи ҳудуди интишор: диалектизмҳои пурра ва нопурра, мухолиф ва ғайримуҳолиф;

-ба қайд гирифтани манбаъҳои асосии ташаккул ва таҳаввули маъноии диалектизмҳо;

-муайян намудани муносибати лексикаи ин лаҳҷа бо лаҳҷаҳои дигари шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ;

-муайян намудани ҷойгоҳи лаҳҷаи тоҷикии водии Ваҳон дар низоми умумии диалектологии забони тоҷикӣ;

-чудо намудани унсурҳои иқтибосӣ ва таҳлили семантикий-тематикии онҳо;

-ба доираи таҳқиқ даровардани нақши воситаҳои калимасоз дар ташаккули унсурҳои лаҳҷавӣ;

-муайян соҳтани нақши лаҳҷаҳои тоҷикӣ водии Ваҳон дар нигоҳдории калимаҳо ва таъбирҳои нодири забони адабии форсии дарӣ (осори классикӣ);

-таҳлили лексикологӣ ва грамматикии гурӯҳҳои луғавӣ-семантикийи вожагон ва нишон додани хусусиятҳои диалектологии онҳо;

-муайян намудани нақши сермаънӣ, синонимия (муродифшавӣ), антонимия (мутазодшавӣ) ва омонимия (ҳамгуншавӣ) дар инкишофи низоми услубии лаҳҷа;

Объекти таҳқиқот. Объекти таҳқиқи кори диссертатсионӣ гуфтори мардуми деҳоти тоҷикзабони водии Ваҳони ВМҚБ, Ҷумҳурии Тоҷикистон қарор гирифтааст, ки то ҳол аз назари муҳаққиқони шевашинос дур мондааст.

Масъалаҳои таҳқиқот. Масъалаҳои асосии таҳқиқ баррасии хусусиятҳои лексикӣ, маънӣ, гурӯҳбандии луғавию маъноии вожагон, нишон додани ҳудуди интишори калимаҳои лаҳҷавӣ, вазъи азхудшавии унсурҳои иқтибосӣ дар ин лаҳҷа ба шумор меравад.

Усулҳои таҳқиқот. Таҳқиқи мавзӯи кори диссертатсионӣ бар мабнои усули тасвирий - синхронӣ анҷом дода шуда, дар мавридиҳои зарурӣ ҳамчунин аз методҳои муқобилавӣ-типологӣ, муқоисавӣ-таъриҳӣ, усулҳои таҳқиқоти сахроии лингвистӣ истифода гардид.

Соҳаи таҳқиқот. Пажӯҳиш дар заминаи баррасии маводи диалектологӣ сурат гирифтааст. Тавсияҳои методио назарии диссертатсия ба ҷараёни таълими фанҳои филологияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ва МТОК-и аналогӣ, ки дар онҳо фанҳои “Шевашиносӣ”, “Лаҳҷашиносии таъриҳӣ”, “Таърихи забони адабии муосири тоҷик”, “Забони адабии ҳозираи тоҷик” таълим дода мешавад, мувофиқат меқунанд.

Марҳилаҳои таҳқиқот. Таҳқиқи лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон дар се марҳала сурат гирифт:

1. Солҳои 2016-2017 ҷамъоварии мавод, омӯзиши адабиёти марбут ба шевашиноси ватанию ҳориҷӣ, ки барои ташаккули назариявӣ ва бунёдии таҳқиқоти мазкур замина гузоштаанд, давом кард.

2. Солҳои 2017-2018 таснифи мавзӯй, сохторӣ ва таҳлили маъноии лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон сурат гирифт.

3. Солҳои 2018-2019 қалимаҳои иқтибосӣ - мақоми вожаҳои арабӣ, туркӣ - қирғизӣ, русӣ - аврупойӣ, помирӣ, қалимаҳои забонҳои дарӣ ва пашту дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Пойгоҳи асосии иттилоотӣ ва озмоиши таҳқиқот. Маводи диссертатсия асосан аз гуфтори сокинони деҳоти Ямғ, Нижгар, Удит, Чилтоқ ҷамъоварӣ шуда, бо матолиби амалие, ки аз асарҳои Розенфелд [320], И.М. Стеблин-Каменский [323] ҷамъоварӣ гардида, дар таҳияи кор ба рисолаҳои А. З. Розенфелд [160] ва Р.Л. Неменова, Г. Ҷӯраев [30] гирифта, такмил дода шуд. Зимни муқоиса маводи диалектология, ки аз асару мақолаҳои Д. Карамшоев [213], Ҷ. Мурватов [221], А. Мирбобоев [269; 271; 272], Ш. Исмоилов [210], С. Матробов [262; 267], Р. Сангинова [230], С. Мирзозода ва Алавӣ [26], Н. Гадоев [195], С. Хоркашев (С. Раҳматуллозода) [46; 47; 37; 38; 39], И. Сулаймонов [235], С. Юсупова [251] гирдоварӣ гардида, мавриди истифода қарор гирифт.

Эътиимоднокии натиҷаҳои диссертатсионӣ. Эътиимоднокии натиҷаҳои таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки масъалаи мазкур бо таҳлилу баррасии назариявӣ ва қиёсу муқобилаи илмӣ таъмин буда, бар мабнои нуктаҳои мушахҳаси методологӣ, маводи гуногунҷанбаи таҳлилий дар мувофиқат бо сохтор, мақсаду вазифаи таҳқиқ асос ёфта, боиси системанок таҳқиқ гардидани лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон шудааст.

Навгониҳои илмии таҳқиқот. Навгонии илмии диссертатсия дар он аст, ки лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ба сифати мавзӯи алоҳида бори нахуст ба таври системавӣ ва ба сурати таҳқиқи монографӣ бар пояти дастовардҳои забоншиносии муосир таҳлилу таҳқиқ шудааст. Ҳамчунин ин маводи лаҳҷавӣ бо забони адабӣ ва лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ мавриди муқоиса қарор гирифта, бори нахуст ҳудуди интишори калимаҳои марбут ба гӯйишҳои тоҷикии деҳоти водии Ваҳон ва таъсири омилҳои забонӣ ва фарозабонӣ (экстравангвистӣ) дар таҳаввули диалектологии он муайян карда мешавад.

Аҳамияти назариявии таҳқиқот. Пажӯҳиши ҳамаҷонибаи лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар марҳалаи кунунии рушди забоншиносии тоҷик, ки дар замони истиқлоли миллӣ ҷараён дорад, ба аҳамияти зерини назариявӣ соҳиб аст:

1. Баррасии лексикаи лаҳҷаи мазкур барои муайян намудани робитаи он бо лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳ ва дигар гӯйишҳои дуру наздик, ки дар ҳавзаҳои гуногуни ҷуғрофии Тоҷикистон ва берун аз он воқеанд, имконият фароҳам меорад.

2. Пажӯҳиши лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон барои таҳқиқи муқоисавӣ ва ҷамъбасти илмии ҷамеи лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ, ки то ҳол чун масъалаи мубрами лаҳҷашиносӣ бοқӣ мондааст, кумак мерасонад.

3. Таҳқиқи ин мавзӯи барои ҳалли масъалаҳои лексикологияи таърихии забони тоҷикӣ, роҳҳои иқтибосгирӣ ва таъсири байніҳамдигарии забонҳо, омилҳои ҳазмшавии унсурҳои забонҳои бегона дар муҳити лаҳҷа, нақши категорияҳои лексикӣ дар ороиш ва обуранги гуфтори лаҳҷавӣ мусоидат мекунад.

4. Таҳқиқи муқаммали хусусиятҳои маъноии диалектизмҳо барои муқаррар намудани ҷойгоҳи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар низоми умумии диалектологии забони муосирни тоҷикӣ мусоидат менамояд.

5. Натицаҳои таҳқиқот барои пурраву мукаммал гардиданӣ ҷойҳои холии таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик мусоидат ҳоҳад кард.

6. Баррасии лексикаи лаҳҷаи мазкур дар кушодани гиреҳи баъзе мушкилоти соҳаи таъриху этнографияи мардуми тоҷик, муҳочирияти аҳолӣ ва рушду таҳаввули забону лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шароити таъсири пайвастаи бисёрзабонии Бадаҳшон ёрӣ мерасонад.

Аҳамияти амалии таҳқиқот. Баррасии лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дорои аҳамияти хоси амалӣ аст, зоро натицаҳои илмӣ ва маводи забони диссертатсияро зимни таҳияи осори шевашиносӣ, фарҳангҳои диалектологии забони тоҷикӣ, таҳияи китобҳои дарсӣ, барномаҳо ва васоити таълимӣ оид ба шевашиносии тоҷик, ҳамчунин дар дарсҳои лексиониву амалии шевашиносии тоҷик ва курсу семинарҳои маҳсус аз диалектологияи муқоисавӣ, диалектологияи таъриҳӣ ва ҳамчунин, фанҳои таърихи забони тоҷикӣ ва луғатшиносии забони адабии мусоиди тоҷик истифода кардан мумкин аст.

Нуктаҳои ҳимояшаванди диссертатсия:

1. Таркиби луғавии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон асосан аз ду гурӯҳи калимаҳо иборат аст: вожаҳои умумитоҷикӣ ва диалектизмҳои лексикӣ, ки онҳо, аз як тараф, робитаи лаҳҷаи мазкурро бо забони адабӣ барқарор намоянд, аз тарафи дигар, миёни онҳо тафовут мегузоранд.

2. Диалектизмҳои лексикӣ, ки дар шакли пурра ва нопурра амал мекунанд, чун калимаҳои хоси лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон аз дигар гӯшишҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ фарқ мекунанд.

3. Калимаҳои умумитоҷикӣ дар муҳити лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар ду ҳолат истеъмол мейбанд: а) бе тағирии шаклу маънӣ; б) бо тағиироти шаклу маънӣ;

4. Мақоми калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ-қирғизӣ, русӣ-аврупойӣ, забонҳои помирӣ, пашту, ҳиндӣ вобаста ба маҳсулнокиашон дар таркиби луғавии лаҳҷа арзёбӣ мегардад.

5. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон аз нигоҳи семантика ба гурӯҳҳои зерин чудо мешавад: 1) калимаҳои ашёй (исмӣ): а) хоси лаҳҷаи Вахон; б) хоси гӯйишҳои бадаҳшонӣ; в) хоси шеваи ҷанубӣ; 2) калимаҳои ғайриашёй (сифатӣ, феълӣ, зарфӣ).

6. Маводи ҷамъшуда аз ҷиҳати мавзӯъ ба тарики зайл гурӯҳбандӣ гардидааст: истилоҳоти ҳешутаборӣ, ҷоҳаҳои соҳаи ҷорводорӣ, зироаткорӣ, боғдорӣ, номгӯи озуқаворӣ ва таомҳо, истилоҳоти ифодагари мағҳуми ҳонаву ҳавлӣ, масолехи соҳтмон ва др.

Саҳми шаҳсии муҳаққиқ. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон бори нахуст дар шакли диссертатсияи илмӣ ба таври системанок таҳқиқ карда шуд.

Маводи таҳқиқот. Анвои гуногуни диалектизмҳое, ки бевосита аз нутқи аҳолии тоҷикзабонони Ямғ, Удит, Нижгар ва Ҷилтоқ дар ҳаҷми бештар аз се ҳазор барга ва маводе, ки аз осори ҷопшудаи марбут ба гӯйишҳои бадаҳшонии забони тоҷикӣ гирдоварӣ гардид, пояти асосии таҳқиқотро ташкил медиҳанд.

Таъииди диссертатсия ва иттилоот онд ба истифодаи натиҷаҳои он. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии ДДОТ ба номи С. Айнӣ (суратчаласаи №1 аз 25 августи 2020) ва дар сексияи забоншиносии назди Шӯрои диссертационии 6D. КОА-028-иДДОТ ба номи С. Айнӣ (суратчаласаи №16 аз 27 октябри 2020) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Тасвиби таҳқиқоти диссертационӣ. Натиҷа ва хулосаҳои илмии диссертатсия дар конференсияҳои илмии ДДОТ ба номи С. Айнӣ (аз соли 2016-2020) ва ДДЗТ ба номи С. Улугзода дар шакли маърӯзаҳои ҷудогона баён карда шудаанд.

Ҷанбаҳои муҳими таҳқиқот ва муҳтавои он дар 3 мақолаи нашрияҳои КОА ФР ва КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, зиёда аз 4 мақола дар маҷмӯаҳои гуногуни илмӣ ба табъ расидааст.

Ҳачм ва сохтори диссертатсия. Диссертатсия аз мүқаддима, се боб, хулоса, ихтисораҳо ва рўйхати адабиёт иборат аст.

МУХТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима рочеъ ба гузориши масъала, муҳиммии мавзӯй, дараҷаи омӯзиш, сарчашмаҳои таҳқиқот, методҳои таҳқиқот, асосҳои назариявии таҳқиқот, аҳамияти назариявии таҳқиқот, аҳамияти амалии таҳқиқот, мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот, маводи асосии таҳқиқот, ки ба ҳимоя пешниҳод мешавад, маълумот дода шудааст.

Боби якуми диссертатсия - «Таркиби луғавии лаҳчаи тоҷикзабонони водии Ваҳон» аз се фасл иборат аст:

Фасли якум «Калимаҳои умумитоҷикӣ» ном дорад, ки дар он калимаҳои умумитоҷикии лаҳчаи мазкур ба тариқи зайл тақсимбандӣ гардидаанд: 1) Калимаҳое, ки бе тағириoti шаклу маънӣ истеъмол меёбанд: **дар**, **корд**, **гӯшвор**, **бел** ва ғ.; 2) Калимаҳое, ки ба тағириoti овозӣ дучор омадаанд. Ин ҷо ҳодисаҳои фонетикии табдил, коҳиш, ихтисорёбӣ, афзоиш ва афтиданӣ ҳамсадоҳо ба назар мерасад: **дъст**< даст, **кънч**< кунҷ, **нул**< нӯл, **тарман** < тарма, **анар**< хунар, **саар**< сахар, **хӯвар**< хоҳар; 3) Калимаҳое, ки ба тағириoti маънӣ гирифтор гардидаанд: **ҷаҳс**-ширполо, **латта**-рӯймол, **модарӣ**- тухфа, **ҷондор**-бузи кӯҳӣ;

Дар фасли дуюм – «Диалектизмҳои лексикӣ» қаблан оид ба мағҳуми истилоҳи «диалектизм» ва «диалектизми лексикӣ» тибқи маълумотҳои шевашинносони рус Ф.П. Филин, Н. М. Шанский, А. В. Калинин, В. С. Растворгугева, Т. Мақсудов, А. Л. Хромов, Ш. Исмоилов, М. Эшниёзов ва дигарон баҳс ороста, варианти «Калимаҳои хоси шева» чунин воҳиди луғавист, ки дар нутқи аҳолии як минтақаи муайян дучор омада, дар забони адабӣ вонамехӯранд. Дар ҳаллу фасли мавзӯй асосан мо ба ҳамин назария такя намудем.

Дар рисола диалектизмҳои лексикӣ ба ду зерфасл чудо карда шуданд: 1. **Диалектизмҳои лексикии нопурра.** «Таҳти мағҳуми «диалектизмҳои лексикии нопурра» чунин воҳидҳои луғавӣ дар назар дошта мешаванд, ки онҳо аз ҷиҳати таркиби овозӣ бо забони умумихалқӣ ва адабии китобӣ якхела бошанд

ҳам, вобаста ба ифодай маънӣ фарқ меқунанд» [13, 54-55]. Яъне, онҳо моҳиятанди диалектизмҳои семантикӣ мебошанд.

Диалектизмҳои лексикии нопурра ё худ семантикӣ бештар ба гурӯҳи калимаҳои исмӣ ва сифатӣ даҳл доранд: а) калимаҳои исмӣ: **дукон** -хӯчра, як қисми хонаҳои бадаҳшонӣ; **пешвоз**- хонаҳои пешкӯшода, **тир**- болор, сутун, сутуни киштӣ ва ғ. Ин навъи диалектизмҳо аз ҷиҳати маъно дар рисола ба панҷ гурӯҳ тасниф карда шудаанд. 2. **Диалектизмҳои лексикии пурра**. Инҳо вожаҳои мебошанд, ки дар худ аломати асосии калимаҳои лаҳҷавиро маҳфуз медоранд ва онҳо дорон изоглоси муайян [325, 20] буда, «номи маҳаллии предметҳо, ҳодисаҳо» [18, 20] ҳисоб меёбанд ва дар забони адабӣ муродифҳои худро доранд.

Вобаста ба ҳатти интишор диалектизмҳои лексикии пурра боз ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

1. **Диалектизмҳои лексикии пурраи мухолиф**. Ин гурӯҳи диалектизмҳо ба ҷуз лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар гӯйишҳои Роғ, ҷануб ва шимоли Кӯлоб, Рашт, Ваҳиё, Дарвозу Ванҷ низ дучор меоянд. Зоро, ба қавли F. Ҷӯраев «Диалектизмҳо категорияи тағйирёбандаанд: мавридиҳое мешавад, ки мавқеи баъзе аз онҳо танг гардида, тадриҷан аз истеъмол мебароянд. Баръакс, вақтҳое мешавад, ки қисме аз онҳо доираи истеъмоли худро васеъ карда, ба дараҷаи унсури умумиҳалқӣ мерасанд» [56, 59].

Диалектизмҳои лексикии пурраи мухолиф, дар навбати худ ба 3 қисм тақсим карда шуданд:

1. Диалектизмҳо, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон, Кӯлоб, Роғ, Дашибуҷум дучор меоянд. Ин диалектизмҳо ба ҷор гурӯҳи маънӣ-исмӣ, сифатӣ, феълӣ ва зарфи тақсимбандӣ гардидаанд: 1) калимаҳои исмӣ: а) мағҳумҳои хешутаборӣ: **йана** (ҳоҳари шавҳар), **мъма//мома** (бибӣ); б) номи шаҳс ва шуғли одамон: **ажғол** (аҳли оила), **сулама** (субстант: ҷавони болиг), **арғъштӣ** (ракқос, раққоса); в) номи ҳайвонот: **бъча//бича** (бузича, бузғола), **такалочък** (нарбузи то 3- сола); г) номи парандагон, ҳазандаву ҳашарот: **къткътак**

(эзорсурхак), **чъзук//чузук** (кунғуз) ва ғ.; 2) калимаҳои сифатӣ: **кърк** (хом), **тъмч//тумч** (талхмаза) ва ғ.; 3) калимаҳои феълӣ. Феълҳо дар шакли сода ва таркибии номӣ ба назар мерасанд: **қъчидан** (нӯшидан), **вречидан** (хушк шудан), **кайак каран** (гарант кардан), **пъру кардан** (чаппа кардан); 4) калимаҳои зарфӣ: а) зарфи замон, **амолӣ//намолӣ** (ҳозир), **толӣ** (то ҳоло); б) зарфи макон: **ибар** (ин сӯ), **убар** (он сӯ), **ита** (ин тараф); в) зарфи миқдору дараҷа: **уқа** (он қадар), **ҳамиқа** (ҳамин қадар);

2. Диалектизмҳои лексикие, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ва Раҷту Ваҳиё гардиш меҳӯранд. Ин навъи воҳидҳои нутқ вобаста ба маъно ва мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ дар рисола мавриди тасниф ва таҳлили васеъ қарор гирифтаанд.

3. Диалектизмҳои лексикии марбут ба лаҳҷаҳои тоҷикони Ваҳон, Дарвозу Ванҷ ва Раҷту Кӯлоб. Вожаҳои ин гурӯҳ бештар ҳусусияти предметӣ доранд, ки дар диссертатсия ба 5 гурӯҳи мавзӯй чудо карда шудаанд. Намуна калимаҳои зерин мебошанд: **бийор** (бародар), **бийорак** (додар), **ба** (бӯса), **амрут//амруд** (як навъи нок), **фъргомч//фъргонч** (гови дуссола), **фӣ** (бели чӯбин), **сағоч** (санги калони паҳн) ва ғ.

Ба ҳамин тариқ, диалектизмҳои лексикии пурраи муҳолиф, ки решаш онҳо дар забони адабӣ дучор намеояд, ба ҷуз лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон, дар дигар лаҳҷаҳои ҷанубию ҷануби шарқӣ низ истеъмол мейбанд.

2. **Диалектизмҳои лексикии пурраи ғайримуҳолиф.** Ин гурӯҳи диалектизмҳо миёни лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ва лаҳҷаҳои дигар омили фарқгузор ба ҳисоб рафта, ҳамзамон лаҳҷаи мазкурро бо забони адабӣ муқобил мегузоранд. Онҳо ба гурӯҳҳои ашёй ва ғайриашёй чудо мешаванд:

1) Диалектизмҳои ашёй. Инҳодар рисола ба 26 гурӯҳи мавзӯй чудо карда шуданд. Ҷанд намуна: а) **мафхумҳои хешугаборӣ**: **абоса** (абера), **бъчӣ** (амак), **лол** (бародари калонӣ); б) **ҳавлӣ**, **хона**, **биноҳои ёрирасон ва масолехи соҳтмон**: **наҳ** (хуҷраҳои хона, дӯкон), **карсин** (нимдевори

паҳлуи суфаҳои хонаи бадаҳшонӣ), **вaлч/wолч** (чӯбҳои мудаввари сақфи хона, васса), **сълимпойа** (зинапоя), **фърош** (кӯргонча, муҳаввата барои нигоҳдории чорво); в) **соҳаи чорводорӣ**: **шарук** (барраи нар), **тохък** (кӯчкор), **ҳашгов** (кутос); 3) **номи таом, навъҳо ва маҳсулоти ғизой**: бат (таоми маросимӣ; дар лаҳҷаи мунҷонӣ: **батък**), **шилон//шелон** (ҳӯроки идона), **шах** (таом аз гиёҳи ҷароғбарг), **ғълмъндӣ** (таоми сероб);

2) Диалектизмҳои ғайриашёй, ки онҳо дар рисола аз рӯйи муносибат ба ҳиссаҳои нутқ ба се ғурӯҳ- калимаҳои сифатӣ, калимаҳои феълӣ, калимаҳои зарфӣ тасниф ва таҳқик карда шудаанд.

Мондагории унсурҳои классикий дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон. Дар лаҳҷаи мазкур баъзе унсурҳои классикий изоглосси муайян пайдо кардаанд, аз ин рӯ онҳо ҳамчун диалектизми лексикий шинохта мешаванд. Ба ин ғурӯҳ вожаҳои **танбон//тунбон** (шалвор), **чиғон**, (чавгон), **фърғъиҷ//фърғӯнҷ** (ғуночин; насиб, баҳра), **чарғ** (бози ширкорӣ), **фълаҳмон** (олоти сангпаронӣ) амсоли инҳоро метавон доҳил кард.

Боби дуюм -«Таснифоти маъноиву мавзӯии лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон» аз ду фасли қалон иборат аст: калимаҳои ашёй ва ғайриашёй. Калимаҳои ашёй дар рисола ба 20 ғурӯҳи мавзӯй чудо карда шудаанд. Масалан, бештар аз 100 истилоҳоти хешутаборӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст, ки қисман ҳусусияти умумиточикий ва аксаран ҳусусияти лаҳҷавӣ доранд. Чунончи, гунаи адабии **набера** дар лаҳҷаи тоҷикони Бадаҳшон чунин шаклҳои овозӣ зоҳир меқунад: **нъпъс// набъс** (Ваҳон), **набоса, нъшера** (лаҳҷаҳои дури ҳамгуруҳ), **набас// набаса//набиса** (классикий) [311, 816]; **нибос// нибес//набус//набес** (шуғонию рӯшонӣ), **набус//набес//набас** (сарикулӣ), **набас// nawes** (язгуломӣ), **навеса** (мунҷонӣ).

Дар робита ба таъсири забони ваҳонӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ворид гардиданӣ унсурҳои

лугавии забони вахонӣ: **нан** (модар -Чилтоқ), **нани** (модар - Ямг, Удит, Нижгар). Ин шакл дар лаҳҷаҳои Бухоро низ бо ҳамин маънӣ ба қайд гирифта шудааст [303, 122], дар лаҳҷаҳои Форон дар шакли **њъна** (модар) истеъмол ёфтани онро муҳаққиқон зикр намудаанд [58, 202].

Мисли ин оид ба лексикаи таомҳо ва маҳсулоти ҳӯрокворӣ бештар аз 60 диалектизм, номи асбобҳои рӯзгор ва таъйиноти онҳо зиёда аз 80 калимаи лаҳҷавӣ, доир ба ҳавлӣ, хона, биноҳои ёрирасон ва масолеҳи соҳтмонӣ ҳудуди 120 унсури лугавӣ, номи ҳайвонот қариб 70 диалектизм, номи парандагон зиёда аз 50 истилоҳоти лаҳҷавӣ, номи ҳашарот, ҳазанда ва газандагон 40 вожаи лаҳҷавӣ, оид ба матоъ, сару либос ва пойафзолу каллапӯш 65 диалектизм, калимаю истилоҳоти соҳаи кишоварзӣ беш аз 120 номгӯй, номи растаниҳо зиёда аз 80 диалектизм, номи узвҳои биологии инсон 30 диалектизм, бемориҳо 60 номгӯй, номи ороишоти занона зиёда аз 40 вожа, ҳодисаҳои табиат 50 номгӯй, номи бозихо зиёда аз 70 диалектизм, калимаю истилоҳоти марбут ба маросимҳо ва урпу одати мардум 45 адад, номи қисмҳо ва чизу чораи гаҳвора 15 вожа, калимаю истилоҳоти соҳаи ҳунармандӣ беш аз 30 диалектизм, калимаю истилоҳоти марбут ба санъат зиёда аз 15 адад; калимаю истилоҳоти марбут ба шикор беш аз 20 номгӯйи диалектизмҳо мавриди тадқиқу таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Фасли дуюми боб «Калимаҳои ғайриашёй» унвон гирифта, аз ду зерфасл таркиб ёфтааст: 1) **Калимаҳои сифатӣ**. Ин навъи диалектизмҳо боз ба се гурӯҳ чудо мешаванд: а) Калимаҳое, ки ҳолату хислати инсонро ифода менамоянд: **кайак** (гаранг), **сахра** (якрав), **бағит** (бахил), **чарнаҳ** (беодоб), **қўрма** (фарбех); б) Калимаҳое, ки аломат ва чигунагии ҳайвонотро ифода мекунанд: **ғълба** (алобуло), **къшин** (жулидамӯй), **нуҷум** (нозой; қисир); в) Калимаҳое, ки аломуату ҳусусияти предметҳои гуногунро ифода мекунанд: **сътавр** (ғализ), **тапуна** (вазнин), **фъраҳ** (паҳн, васеъ), **хънурӯй//ханурӯй** (суп-сурҳ), **ҷалдак** (гандуми тезрас). Ҳамзамон калимаҳои ин

бахш вобаста ба сохторашон ба диалектизмҳои сода, сохта, мураккаб тасниф шуда, робитай этимологии онҳо бо забони адабӣ ва забони вахонӣ нишон дода шудааст; 2) **Калимаҳои феълӣ**. Вобаста ба соҳт дар лаҳҷа асосан феълҳои сода ва таркибӣ (таркибии номӣ) амал мекунанд. Аз ин рӯ, дар рисола ҳамин ду навъи сохтории феълҳо ба таҳқиқ гирифта шудаанд:

а) **Феълҳои сода: къръндидан** (хоридан), **лъшмидан** (лагжидан), **кежидан** (хӯрдан, нӯшидан), **варчидан** (барзадан) ва ғ. Феълҳои сода вобаста ба амали инсон ва ҳайвону ашёи дигар ба се гурӯҳ чудо мешаванд: а) феълҳои хоси инсон: **нъвохтан//навохтан** (дашном додан), **чокондан** (чок кардан); б) феълҳои хоси ҳайвоноту парандагон: **къроцидан//кърецидан** (кут-кути мурғ), **пахсидан** (нолиш бар асари фишори бор ё дард; нолидан); в) феълҳои марбут ба амалу ҳолати предметҳои гуногун: **пъракидан** (қасаррос задан; таркидан; дарз бардоштан), **вағидан** (зуд аланг гирифтани оташ), **таксидан** (захидан; таровидан); **б).** **Феълҳои таркибӣ**. Феълҳои таркибии номӣ аз ҷузъҳои номӣ ва феълҳои ёвар шакл мегиранд. Ҷузъи номии ин феълҳо аз исм, сифат ва зарф иборат буда, дар ифодаи амали инсон, ҳайвонот, парандаву ҳазандаҳо ва ғайра ба кор мераванд. Ин масъала дар рисола муфассал ба таҳқиқ гирифта шудааст.

Аз гурӯҳбандӣ ва таҳлили мавзӯии диалектизмҳо аён мегардад, ки төъдоди диалектизмҳои ашёй нисбат ба диалектизмҳои ғайриашёй дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон хеле зиёд аст.

Боби сеюм. Калимаҳои иқтибосӣ дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ном дорад, ки аз ҳафт фасл ва зерфаслҳои зиёде иборат аст. Дар фасли якуми ин боб роҳҳои ҳазмшавии фонетикиӣ, грамматикиӣ ва лексикии калимаҳои иқтибосии арабӣ, туркӣ-муғулӣ, русӣ-аврупой дар се зерфасл баррасӣ гардидааст. Фасли дувум ба таҳқиқи вазъи овозӣ, маънӣ ва грамматикии унсурҳои арабӣ дар муҳити лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон бахшида шудааст. Ин ҷо дар қолабҳои калимасозии забони тоҷикӣ ғунҷоиш ёфтани

унсурхой арабй: (**натечадор-** серфарзанд, серзурёт; **орусък//орусак** - лўхтак; **чатгар** –тўйхабар); дар мафҳумҳои динӣ (дую, **фотийа, шон** (эшон), **эмом** (пешво); таъриҳӣ (**қозӣ, халифа, шайх, сӯфӣ**); маросимҳо (**мавлут-мавлуд, ҷӯноза-чаноза, азойим** -чилёсин) омадани онҳо ба таври васеъ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст. Калимаҳои арабй дар рисола ба 13 гурӯҳи маънӣ чудо гардидаанд. Фасли сеюми ин боб ба таҳқиқи калимаҳои туркӣ-муғулӣ иртибот мегирад. Дар ин баҳш омилҳои ба лексикаи лаҳҷаи мазкур роҳ ёфтани калимаҳои туркӣ зимни қонунҳои лаҳҷа ба тағйироти савтию семантиқӣ дучор омадану ҳамчун унсури калимасоз истифода гардидаши онҳо таҳқиқ гардидааст. Унсурхои туркии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон аз ҷиҳати мавзӯъ ба гурӯҳҳои зерин тасниф карда шуданд: 1) мафҳумҳои хешутаборӣ- **йанга** (зани бародар), **қайсангъъл** (ҳоҳарарӯс) ва ғ.; 2) номи ҳӯрок ва маҳсулоти ҳӯрокворӣ: **қъомоч** (нони чӯпонӣ), **бурсоқ** (орзуқ), **къвардак//кавардак** (картошкабирён); 3) номи узвҳои бадан: **арқа** (таҳтапушт, китф), **қавурға** (устухонҳои қафаси сина); 4) номи ҳайвоноту парандагон: **кучук** (сагбача), **қърни** (як навъи зоф); 5) исмҳои хос: **Тухта, Қарақуш**; 6) мафҳумҳои гуногун: **қоп**(халта), **қълпоқ** (каллапӯш), **қълтъқ** (сӯк, устухонҳои борики моҳӣ) ва ғ..

Дар фасли чорум калимаҳои русӣ-аврупой, роҳҳои ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон роҳ ёфтани ба тағйироти овозӣ дучор омадани онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Ин калимаҳо аз ҷиҳати маънӣ ва мавзӯъ гурӯҳбандӣ карда шудаанд. Ғайр аз ин, чун унсури калимасоз ба кор рафтани унсурхои русӣ, роҳҳои азҳудшавии фонетикию грамматикий ва луғавию семантиқии онҳо дар лаҳҷа ба риштai таҳқиқ қашида шудааст. Вожаҳои русӣ- аврупоии бо роҳи расмӣ (тавассути забони адабии ҳозираи тоҷик) ба лаҳҷа воридшуда ба 21 гурӯҳи маънӣ тасниф карда шудаанд. Бо роҳи ғайрирасмӣ, ё тариқи инфириодӣ ба лексикаи лаҳҷаи мазкур доҳил шудани калимаҳои русӣ низ ҷой дорад. Дар ин маврид калимаҳо хусусияти лаҳҷавӣ кассб карда, дар нутқи одамони синну соли

гуногун ба шакли гуногун садо медиҳанд: **савсим** (совсем), **вапше** (вообще), **мишат** (мештать), **карочи** (короче) ва ғ. Дар баробари ин, дар лаҳҷа истеъмоли варваризмҳои русӣ, аз қабили **дурак** (ахмақ), **лапух** (гаранг), **мерзаветс** (нобакор) низ ба мушоҳида мерасад.

Фасли панҷуми боби мазкур ба таҳқиқи калимаҳои помирӣ, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ба кор мераванд, иртибот дошта, дар он роҷеъ ба таъсири забонҳои ҳамсояни ваҳонӣ, истифодаи муштараки як қатор калимаҳои помирӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикии Бадаҳшон, вобаста ба дучор омадани решай калимаҳо дар забони адабӣ ва хусусияти лаҳҷавӣ касб кардани унсурҳои помирӣ, ҳудуди интишор, шаклҳои хоси лаҳҷавӣ доштан, ба ҳёти иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангии мардум марбут будани онҳо батафсил сухан меравад. Муносибати шаклию маъноии унсурҳои помирӣ дар мукоиса бо забони ваҳонӣ, забонҳои дигари помирӣ, шеваҳои ҷанубию ҷануби шарқӣ ва забони адабӣ дар рисола дар ҷадвали № 1, 2 нишон дода шудааст.

Фасли шашум «**Калимаҳои афғонӣ дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон**» унвон дошта, дар он муносибат ва таъсири забонҳои дарӣ, пашту ва лаҳҷаҳои онҳо ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон муфассал нишон дода шудааст. Баррасиҳои муҳаққиқони соҳа У. Обидов ва А. З. Розенфелдро ба инобат гирифта, вожаҳои ин фаслро дар робита ба ҳудуди интишор ба ду гурӯҳ чудо намудем: 1) Калимаҳое, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷик, забони дарӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикони Бадаҳшон ба кор мераванд; 2) Калимаҳое, ки хусусияти лаҳҷавӣ касб карда, дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва забони дарӣ дучор меоянд. Вожаҳои ин гурӯҳ дар ҳолатҳои зерин истеъмол мёёбанд: а) аз ҷиҳати шакл ва маънӣ якхелаанд: **падар, модар, зан, мард, ҷавон, бача, дуҳтар;** б) ба тағйироти фонетикӣ дучор омадаанд: **бор** (баҳор), **дан//даан//даҳан//дон** (даҳон), **кълӣ//килӣ//келӣ//килӣ** (калид); в) баязе калимаҳо хоси лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ва лаҳҷаҳои забони дарӣ мебошанд: **дади** (ЛТВ) - **дода**

(ЛД) (падар), **нан//нани** (ЛТВ) - **нана** (ЛД) (модар) ва ғ. Инчунин истеъмоли вожаҳои забони пашту низ дар лаҳҷаи мазкур ба назар мерасад: **кърич//кътич** (курич, курича), **шелон** (таоми тӯёна), **кунок** (хала) ва монанди инҳо. Омилҳои таъсир ва додуғирифти калимаҳо миёни лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон, лаҳҷаҳои тоҷикони Бадаҳшон ва лаҳҷаҳои забони дарӣ дар кор бо мисолҳои мушаҳҳас нишон дода шудаанд.

Дар фасли ҳафтум, ки «**Калимаҳои яғнобӣ дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон**» унвон гирифтааст, дар такя ба маълумоти таъриҳӣ ва этнографии М. С. Андреев, Е. М. Пещерова, В. А. Ливщике, А. К. Писарчик, Н. Боголюбов, А. Л. Хромов, С. Мирзозода, М. Қосимӣ ва дигарон вожаҳои яғнобӣ, ки дар лаҳҷаи мазкур ба кор мераванд, ба тариқи зайл гурӯҳбандӣ шуданд: 1) калимаҳое, ки дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ва забони яғнобӣ бе тағиироти шаклу маънӣ дар истеъмол буда, решай онҳо дар забони адабӣ дучор намеоянӣ: **бучча** (гӯшбурида), **гундӣ** (нони аз танӯр болои хокистар афтода); **таҳми** (нони равғанини варақин) ва ғ; 2) калимаҳое, ки хусусияти лаҳҷавӣ қасб кардаанд: **зак//заг** (ахлоти бо пешоб омехтаи ҳайвоноти хонагӣ), **ҷеб//ҷебак** (киса, чайб); 3) калимаҳое, ки аз ҷиҳати шакл дигаргун буда, вале маънии муштарақ доранд: **вирин//виринак** (тарош, тарошидан) (ЛТВ)- **въреш//въреш кардан** (З.Я), **жавак//жав** (оби даҳон) (З.Я)- **жовин//жувин** (ЛТВ) (касе, ки оби даҳонаш меравад) ва ғ.; 4) калимаҳои шаклан якхела, ки маъноҳои гуногунро ифода мекунанд: **бал** (бол) (З.Я)- **бал//бал кардан** (бирён кардан) (ЛТВ), **ғулба** (турбай калон) (З.Я)- **ғълба** (саги алобуло) (ЛТВ), **ғуппа** (ғафс) (З.Я)- **ғъп** (чомаи қурбоққа) (ЛТВ), **ғуш** (гӯш) (З.Я)-**ғуш//ғуш ёфтан** (вақт, фурсат ёфтан) (ЛТВ).

Ба ҳамин тариқ, унсурҳои забони яғнобӣ дар лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон дар шакли бевосита бе тағиироти шаклию маънӣ, бо андаке тағиiri шаклӣ ва бо баъзе дигаргуниҳои семантиқӣ дар истеъмоланд.

Хулосаю натицаҳои ба дастовардаи муаллифи рисола дар сездаҳ банд ҷамъбаст карда шудаанд.

ХУЛОСА

Аз баррасӣ, тасниф ва таҳлили луғавиу семантикии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Вахон ба ҷунун хулоса омадан мумкин аст:

1. Лаҳҷаи тоҷикии водии Вахон як ҷузъе аз гӯйиши бадаҳшонии шевай ҷанубии забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Ҷунончи А. З. Розенфельд [1971] қайд кардааст, он бо ҳусусиятҳои фонетикӣ, грамматикӣ ва лексикии ҳуд нисбат ба дигар лаҳҷаву гӯйишҳои ҳамгурӯҳи наздику дури ҳеш бо фарогирии маводи фаровони лаҳҷавӣ тафовут доранд.

2. Ин тафовутҳоро дар низоми ҷаҳонии лаҳҷа зимни зоҳир намудани ҳусусиятҳои ҳоси фонетикӣ, грамматикӣ ва луғавиу семантикии калимаҳои умумиҳалқӣ ва диалектизмҳои лексикӣ мушоҳида кардан мумкин аст. Таркиби луғавии гуногунқабат гувоҳи рӯйдодҳои зиёди иҷтимоӣ, иқтисодию сиёсӣ ва фарҳангӣ дар таърихи ҳудуди интишори ин лаҳҷа дар мароҳили муҳталифи ташаккул ва таҳаввули он дарак медиҳад. Дар паси ҳар як гурӯҳи маънои калимаҳо давраҳои ҷудогонай зиндагии мардуми минтақа, тарзи ҳочагидорӣ, рушду таҳаввулоти ҳунармандӣ, ҷорводорӣ, риояи урғу одат ва маросимҳои ҳонаводагӣ, динию мазҳабӣ ва амсоли инҳо меистад, ки онҳо тавассути калимаҳои таркиби луғавии лаҳҷа маҳфуз мондаанд.

3. Як қабати асосии захираи луғавии лаҳҷаи мазкурро калимаҳои умумитоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки онҳо дар муҳити ин гӯйиш ба ҳусусиятҳои ҳос соҳиб шудаанд: а) айнан бе тағиироти шаклию маънӣ чун лаҳҷаҳои дигари забон дар истеъмоланд: **ҷорӯб, ҷав, гандум, лаҷом, зин, бозу, шона, панча, ноҳун, шуш, по, миҷа, зону;** б) бо тағиироти шаклӣ (овозӣ) ба кор бурда мешаванд: **дъст-даст, гърг-гург, бънӣ-бинӣ, амра-ҳамроҳ;** в) бо тағиироти маънои калимаҳои умумистеъмол ба кор мераванд: **тоқ** (тиреза), **гар** (захми ҳоришак), **ко** (ку, канӣ), **остон** (макони мӯкаддас, зиёратгоҳ).

4. Дар таркиби луғавии ин лаҳҷа диалектизмҳои лексикии пурра ва нопурра ба кор мераванд, ки онро аз дигар

гўйишҳои бадаҳшонии забони тоҷикӣ фарқ мекунонад: **бел**, **чома**, **карам**, **шона**, **каду**; **ранг** (бузи кӯҳӣ, нахчир), **хавос** (хавотир, ошуфта), **шах** (як навъи хӯрок); **боҳ** (алабуҷӣ, маҳлуқи афсонавие, ки кӯдаконро бо он метарсонанд), **варук** (кӯчқор, гӯсфанди нар), **ғуш Ҷофтан** (вақт, фурӯсат ёфтани), **парчук** (муҳпар), **чук** (рост), **шот** (таом, хӯрок), **шилҷ** (суми пойи ҳайвонот) ва др.

5. Диалектизмҳои лексикии лаҳҷаи тоҷикии водии Ваҳон аз рӯйи маъно ва мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба ду гурӯҳи калон: 1) калимаҳои ифодакунандай мағҳумҳои ашёй; 2) калимаҳои ифодакунандай мағҳумҳои ғайриашёй чудо мешаванд. Калимаҳои ғайриашёй, ки асосан барои баёни аломату ҷигунағии ашё, ҳаракат, ҳолат ва амали ашёву аломати аломат ва аломати амал мавриди корбурд қарор гирифтаанд, вобаста ба мансубияти морфологӣ боз ба 3 гурӯҳ: 1) калимаҳои сифатӣ; 2) калимаҳои феълӣ; 3) калимаҳои зарфӣ гурӯҳбандӣ гардида, мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Диалектизмҳои ашёй асосан калимаҳои исмие мебошанд, ки номи ашё ва ҳодисаҳои гуногунро ифода мекунанд, ки дар муҳити зиндагии гўйишварон вучуд доранд, ки ба 20 гурӯҳи мавзӯии лугот тақсим ва таҳлил шудаанд [1-М, 2-М, 3-М].

6. Лексикаи феълӣ вобаста ба ҳусусиёти семантикаи ҳуд дар се гурӯҳ табақабандӣ шудаанд: а) калимаҳое, ки ба ҳаракат ва ҳолати инсон алоқамандӣ доранд: **калевা шудан** (гаранг, гиҷ шӯдан), **қъводӣ кардан** (далагӣ, далолагӣ кардан), **саҳрагӣ кардан** (якравӣ кардан), **қъльғбод кардан** (сипосгузорӣ кардан, ташаккур гуфтани); б) калимаҳое, ки ба ҳаракат ва амали ҳайвоноту парандагон тааллук доранд: **буғма овардан** (дам кардан (дар бораи шиками ҳайвон), **саргардък шудан** (сар ҷарҳ задан), **ғалт задан** (ғел задан), **нъҳшор//нъқшор кардан** (нӯшхор кардан), **қақра задан** (ҷаҳ-ҷаҳ кардан); в) калимаҳое, ки ҳолат ва амали предметҳои гуногунро ифода мекунанд: **лък задан** (bastani dar, дарвоза), **певанд задан** (пайванд кардан), **чурт задан** (фикр кардан). Ғайр аз ин лексикаи феълӣ вобаста ба соҳтори калимасозӣ ба

гурӯҳи феълҳои сода ва таркибӣ тақсим карда, таҳлил гардидаанд: **богидан//woғидан** (баос задани гов), **риштан** (ресидан), **наво кардан** (дашном додан), **шуридан** (кофтан) **пдӯфк задан** (нохун задани пашм);

7. Лексикаи зарфӣ ҳам аз ҷиҳати маъно, ки мағҳуми тарзи амал, миқдору дараҷа, макону замонро ифода кардаанд, тасниф ва таҳлил карда шудаанд: а) тарзи амал: **ғавҷъќ** (пачақ, поймолшуда), **къшин** (парешон, шонаназада), **қела//қила** (мушкил, душвор), **ҷалд** (зуд); б) миқдору дараҷа: **данғ** (ниҳоят саҳт), **пър** (пур), **камық** (камтар); в) макон: **пас** (пушт, қафо), **палу** (паҳлӯ), **боло**; г) замон: **рузминӣ** (рӯзона), **порина** (порсол), **парер** (рӯзи гузашта).

8. Истеъмоли калимаҳои иқтибосӣ нисбат ба дигар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва умуман дигар гӯйишҳои тоҷикони Бадаҳшон дар нутқи тоҷикзабонони Ваҳон андаке дигаргуна ва бисёрқабата ба шумор меравад. Дар таркиби луғати ин лаҳҷа бо ұнсурҳои иқтибосии мансуб ба забонҳои арабӣ, туркӣ-муғулӣ, русио аврупой, забонҳои помирӣ, яғнобӣ, дарию пашту ва ҳиндӣ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо дар марҳилаҳои гуногун аз ҷиҳати фонетикий, грамматикий ва лексикий раванди ҳазмшавиро аз сар гузаронидаанд [4-М].

Хусусиятҳои асосии гӯйиши тоҷикзабонони водии Ваҳон аз дигар гӯйишҳои шеваи ҷанубӣ дар иқтибосирии калимаҳои забонҳои ғайр ба сурати зайл тафовут дорад: а) иқтибосоте, ки аз забонҳои гурӯҳи ҳиндӣ ба воситаи забони ваҳонӣ ва дигар забонҳои эронии шарқӣ мустақиман вориди таркиби луғавии ин гӯйиш гардидаанд: **андвол** (ҷӯра), **дум** (ҳофиз), **мандал** (нимдевори паҳлуи суфаҳои хонаи бадаҳшонӣ); б) иқтибосоте, ки бевосита аз забонҳои эронии шарқӣ ба таркиби луғавии ин гӯйиш гузаштаанд: **алғов** (доду фарёд), **нан** (модар), **тат** (падар); в) иқтибосоти туркӣ-муғулӣ, ки дар дигар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ ба назар намерасанд: **қъз** (сер), **қрәв** (манзили исти чӯпонон), **қарқ** (сирф, соф); **қъргумол** (муфоҳизи кишту кор), **қиши** (рӯймоли туркӣ), **қълош//қалош** (қашшоқ);

9. Вожаҳои миңтақавӣ асосан калимаҳоеро фаро мегирад, ки аз муҳити забонии миңтақаи Бадаҳшон ворид шудаанд: **чокон** (ҳоли сунъӣ), **њњхса** (нусха), **топик** (қисми болоии сари мурғон, тоҷак), **тофҷ** (доғ), **тухна** (дуд, курдуд), **уч** (боло).

Барҳе аз ин калимаҳо лӯғоти субстратие мебошанд, ки дар дигар забонҳои эронии шарқӣ, аз ҷумла забони яғнобӣ, то ҳол ба кор бурда мешаванд: **арқа** (пушт), **вағидан** (гирия кардан), **ғанак задан** (дарзаҳои ғаллаи даравшуда, ки дар замин паҳлуи ҳам гузашта шудаанд);

10. Як хусусияти боризи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар он аст, ки ҳамсадоҳои хусусияти серебралӣ (мағзӣ) доранд: **чуш задан** (ҷӯш зада баромадани яҳ), **тоҳ** (авария), **тотъвък**, **тотъвъ шудан** (ғелида рафтани), **бэт** (либос), **доп задан** (тап-тап задан), **дов** (нодон, бесавод), **дэши** (аз зоти мушҳо), **гундос** (мурда, часад).

11. Яке аз омилҳои дигари шинохтани хусусиятҳои овозию лӯғавии вожаҳои лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар он аст, ки дар ин гӯйиш пайиҳам омадани ду ҳамсадо дар аввали калимаҳо мушоҳида карда мешавад: **бронгас** (овози баланди чизе), **шпақ** (пачак; фурӯҳамида), **траҳтоу** (нони тунук, чапотӣ), **школбед** (навъи сафедор), **ғлой** (настаран), **члажм** (навъи буттаи кӯҳии мевадиҳанда), **шпод** (навъи мева), **шпинг** (навъи мева, ки дар кӯҳ мерӯяд), **транҷидан** (таранг бастан), **пияҳык** (навъи бед), **птарк** (часади нимхӯрдаи сайд)ва р.

12. Мавҷудияти овози **ц**, ки хоси забони тоҷикӣ набуда, аз тариқи забонҳои шарқӣ-эронӣ, хусусан, забони ваҳонӣ вориди соҳтори овозии лаҳҷаи дехаи Ямг ва Нижгар шудаанд, яке аз хусусиятҳои фарқкунандай гӯйиши тоҷикии водии Ваҳон мебошад: **цръмбидан** (пучидан), **цик** (бо сурати амудӣ рост истодан), **цильк задан** (чорзону нишастан), **циланд** (ҳасак, пучак), **тоц** (раҳнаи девор ё ҷангали анбӯҳ), **сицирк** (муши хурд).

13. Баррасии лаҳҷаи тоҷикии водии Вахон, аз як тараф, барои маҳфуз доштани захираи луғавии гуфтори мардуми ин минтақа ҳамчун далели иҷтимоию таъриҳӣ ба ҳисоб равад, аз тарафи дигар, барои таҳқиқи инкишофи низоми луғавии лаҳҷа ва гӯйишҳои канории забони тоҷикӣ, ки дар муҳити ҷандзабонӣ таҳти таъсири омилҳои гуногуни забонӣ ва фарозабонӣ ба кор рафта, ба ҳамин васила дорои ҳусусиятҳои мутафарриқ мегарданд, аз аҳамияти волои илмӣ-диалектологӣ бархӯрдор аст.

**Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқоти
диссертационӣ дар
интишороти мазкур ба табъ расидаанд:**

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфузи тавсияшудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба табъ расидаанд:

[1-М]. Муминова С.Б. Лексикаи таомҳо ва анвои ҳӯрокворӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Вахон // Муминова С.Б. / Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. - № 2 (79). – С. 67-71.

[2-М]. Муминова С. Б. Номи асбобҳои рӯзгор дар лаҳҷаи тоҷикони Вахон // Муминова С. Б. / Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. - № 3 (80). – С. 35- 39.

[3-М] Муминова С.Б. Истилоҳи хешутаборӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Вахон // Муминова С.Б. / Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2020. - № 1 (84). С. – 85-90.

Б) Мақолаҳое, ки дар нашрияҳо ва мачаллаҳои илмӣ ба табъ расидаанд:

[4-М]. Муминова С. Оид ба муносибати лексикии лаҳҷаи тоҷикони Вахон бо забони вахонӣ // Муминова С. / Масъалаҳои мубрами тарҷума ва забоншиносӣ дар замони муосир. – (маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ). –Душанбе: Матбааи Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон, 2019. -С. 159-161.

[5-Х М]. Гадоев Н., Муминова С. Услубшиносӣ (китоби дарсӣ). -Душанбе, 2017. - 137.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН
ТАДЖИКСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
САДРИДДИН АЙНИ**

На правах рукописи

УДК 809.155.0

МУМИНОВА САФАРБЕГИМ БАХРИЕВНА

**ЛЕКСИКА ТАДЖИКСКОГО ГОВОРА ДОЛИНЫ
ВАХАНА**

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

На соискание ученой степени кандидата филологических наук
По специальности 10.02.01. -Таджикский язык

Душанбе - 2021

Диссертатсия выполнена на кафедре теории и практики языкоznания Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни.

Научный руководитель: **Исмоилов Шамсулло** - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского языка Института языков им. Сотима Улугзода

Официальные оппоненты: **Кабиров ХуршедШахбозбекович** - доктор филологических наук, профессор кафедры таджикского и русского языков Института туризма, предпринимательства и сервиса

Кодиров Дилишод Сайдаллоевич - кандидат филологических наук, доцент, декан факультета лингвистики и межкультурной коммуникации Дангаринского государственного университета

Ведущая организация: Кулябский государственный университет имени Абуабдулло Рудаки

Защита состоится 22 апреля 2021 года в 15⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-028 при Таджикском государственном педагогическом университете имени Садриддина Айни (Республика Таджикистан, 734003, г. Душанбе, проспект Рудаки 121).

С диссертацией и её авторефератом можно ознакомиться в библиотеке и на сайте Таджикского государственного педагогического университета имени Садриддина Айни. www.tgpu.tj

Автореферат разослан «_____» 2021 года.

Учёный секретарь
диссертационного совета, кандидат
филологических наук, доцент **Мирзоалиева А. Ш.**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Наряду с изменением политического и социального устройства и обретением государственной независимости научная и культурная среда Республики Таджикистан в 90-е годы XX века претерпела значительные изменения. В результате многие слова советской эпохи стали ненужными для нормативного таджикского языка. Теперь, чтобы восполнить пробелы в нормах литературного языка, интеллигенции пришлось обратиться к местным говорам. Все больше стала ощущаться потребность в изучении лексики местных говоров и выборе лучших соответствующих норме языка диалектных единиц.

Этот вопрос оценен даже на государственном и правительственнонном уровнях. В своем выступлении по случаю Дня языка Президент Таджикистана Эмомали Рахмон отметил: «Говоры являются одним из важнейших источников совершенствования языка, используя запасы этой сокровищницы наши прошлые и современные литературы ввели в нормативный язык множество лексики и терминов. Следовательно, языковедам и диалектологам, серьезно изучая и постигая это бесценное богатство, следует совершенствовать и обогащать литературный язык его жемчужинами» [338].

Эта директива Президента побудила к рассмотрению лексики каждого говора таджикского языка в отдельности. В этой связи лексика таджикского говора долины Вахана также является исключением.

Ваханский говор таджикского языка и другие говоры группы, в которую она входит, широко распространены в южной части Таджикистана под названием «Южные говоры таджикского языка», что существует об исторической ситуации столкновения древних бактрийских и сакских диалектов в землях Мавераннахра. Фактически, эти языки и диалекты, которые постоянно развивались в определенные исторические периоды, смогли обеспечить возможность для последующего

возникновения, формирования и эволюции южных говоров таджикского языка.

Южные говоры, распространенные в основном в предгорьях, между холмистой местностью и вдоль берегов, сегодня признаны самыми чистыми говорами таджикского языка. Причина в том, что горная среда со всеми ее сложностями защитила их от смешивания с иными языками. Уделив этому пристальное внимание, устод С. Айни отмечает, что «Горный таджикский язык - это простой персидский язык, свободный от арабских церемонностей, не смешавшийся с неслыханной арабской лексикой и соответствующий персидской грамматике [1, 200].

Если принять во внимание, что литературный язык формируется на основе местных говоров, питающих литературный язык, пока существует возможность сохранения своей бытности в обществе, южные говоры, включая их вахансскую группу, несомненно, привержены предоставить материал для подходящего нормативного обогащения таджикского литературного языка, которое востребовано в связи с его нынешним статусом государственного языка. Именно с этой точки зрения изучение лексики таджикского говора долины Вахана обретает как теоретическое, так и практическое значение.

Степень изученности научной проблемы и теоритико-методологических основ. Публикация итогового исследования фонетики, лексики, морфологии и синтаксиса южного диалекта (1979-1984 гг.) была, с одной стороны, достижением таджикской лингвистики, а с другой стороны, неожиданная публикация в виде главы «Лексика» в работе «Южный диалект таджикского языка» (1980) выглядит поспешно выполненной работой. Поскольку важным и сопоставительным инструментом в познании каждого из говоров внутри диалекта является их лексика, следовательно, без учета лексических особенностей каждого из них

подведение предварительного вывода не даст желаемого результата.

Безусловно, А.З. Розенфельд, является первой исследовательницей таджикских говоров Бадахшана. Она является автором ценного труда по фонетическим, морфологическим, словообразовательным и лексическим особенностям этих наречий, в котором представлены образцы текстов из речи таджиков Горона - жителей сел Андароб, Бахуш, Гармчашма, Козидех, Кухи Лал, Сист, Шамбеде (х); таджикского говора Ишкашима - сел Мулводж, Нуд, Яхшвол; таджикского говора долины Вахана - речи населения сел Даршай, Нижгар, Удит, Чилток, Ямг; таджикско-мунджанский говор, на котором говорят жители сел Сордж, Андарстоз (часть Хорог).

Изучение таджикских говоров Бадахшана на материале фольклора впервые проведено профессором А.Н. Болдеревым. В своем труде «Бадахшанский фольклор» (1948) он представил сведения о ряде фонетических и морфологических особенностей Горонского говора и установил границы его распространения на левом и правом берегу реки Пяндж [87, 7-11].

Исследователем говора таджиков Горона по праву считается Ю.И. Богорад. Он обобщил результаты своих наблюдений и выводов в работе «Горонский говор таджикского языка» (1963) и представил обширные факты фонетических и грамматических особенностей данного говора [85, 44-67].

Из европейских исследователей к изучению говоров таджиков Бадахшана (Бадахшана Афганистан) впервые примкнул английский исследователь Л. Р. Лоример [124].

Летом 1914 г. изучением языка и этнографии персоязычных народов Мургаба и Бартанга и части долины реки Пяндж (до Рушана) занимались И. И. Зарубин и французский иранист Р. Гото [149]. И. И. Зарубин в последствие вновь вернулся в Бадахшан в 1915 году и в течение полутора лет, проводя

исследование в ареале распространения ваханского, язгуламского, ишкашимского и шугнанско-рошанского языков, а также шугнанского, бартангского, рошанского и орошорского говоров, собрал значительное количество фольклорных, лингвистических и этнографических материалов [149, 6]. Вместе с тем И. И. Зарубин и в советскую эпоху продолжил работу по сбору материала и публикации текстов ваханского, язгулямского, ишкашимского, мунджанского, шугнанского языков. Представив сведения о древнем ванджском языке, учёный в 1915 году записал 34 слова, относящихся к этому языку из речи двух пожилых информантов. Он опубликовал сборник речей жителей долины Вершиг в отдельном исследовании [98], где данный говор отнесен не к иранским языкам, а к языкам народа Гиндукуш.

И.И. Зарубина, по сути, можно считать основоположником изучения говоров таджиков Бадахшана и памирских языков. Его исследования [100; 101] и т.д. указывают на достоверность данного утверждения.

В изучении языка, говора, обычая и традиций народа Бадахшана следует отметить также вклад известного востоковеда М.С. Андреева. Отправившись в долину Хуф в 1904 году, он резюмировал свои наблюдения и заметки в 1911 году в своей книге «Материалы по этнографии иранских народов Средней Азии (Ишкашим и Вахан)», которые более подробно опубликовал в 1930 году в своей работе «Таблица глаголов язгуломского языка».

По вопросу сбора и публикации материала говоров по ваханскому языку не менее значима заслуга С.И. Климчицкого [121]. Комментируя внутренние взаимоотношения памирских языков, И.М. Оранский писал, что «Разница между язгулямской, ваханской, ишкашимской и шугнанско-рошанской группой языков настолько приметна, что ваханец не понимает речь ишкашимца, а ишкашимец не понимает шугнанца. В данном случае таджикский язык принято считать

языком межъязыкового общения среди памирского народа» [140; 160].

И.М. Оранский считает важным всестороннее изучение каждого языка данного региона и его говоров, поскольку «С исторической позиции ареал распространения памирских языков постепенно сокращается. Например, жители долины реки Вандж, которые когда-то говорили на одном из памирских языков, теперь перешли на таджикский, а памирский диалект саргулямского (или сарагламского) говора, на котором говорили в местностях восточнее Файзабада (Афганский Бадахшан), также полностью вышел из употребления. Старый ванджский язык относится к язгулямской, шугнанско-рошанской группе языков, а саргулямский говор родственен языку пуштунов и особенно мунджацкому говору» [140, 160].

Следовательно, влияние памирских языков и соседних говоров имеет огромное воздействие на эволюцию таджикского говора долины Вахана.

А.З. Розенфельд - продуктивный исследователь говоров таджиков Бадахшана, Дарваза, Ванджа и Каратегина (Рашта) внесла значительный вклад в сбор материала (тексты, предложения, образцы фольклорных жанров) по говорам. Накопленный ею материал приведен в её трудах, посвященных говорам Дарваза (1956), Каратегина (1960), Ванджа (1964) и т.д.

Публикация ряда исследовательских трудов отечественных ученых, таких как книга Т. Максудова [18], работы Ш. Исмоилова [105, 13], Б. Лашкарбеков [123], А. Мирбобоева [131], Г. Джураева [95], работы С. Хоркашева [178; 179], М. Каҳхорова [117], Б. А. Осимовой [137], А. А. Хасanova [50], С. Матробова [125], Д. Қодиров [122], Н. Гадоева [89], З. Замонова [96], Р. Сангиновой [167], Г. Абдуллаевой [70], Х. Кабиров [110], Дж. Сайдова [165], М. Каримовой [16], И. Сулаймонова [170], С. Юсуповой [69] свидетельствуют о том, что в Таджикистане при учреждениях высшего

профессионального образования разных регионов страны созданы благоприятные предпосылки для изучения лексического материала говоров.

Несмотря на многие научные достижения, остается много неисследованных вопросов, связанных с лексикой таджикских говоров. Учитывая данное обстоятельство, Президент Таджикистана Эмомали Рахмон отметил: «В процессе разработки терминологических установок особое внимание следует уделять говорам и диалектам таджикского языка, являющимся богатой сокровищницей родного языка» [340]. Данное указание Президента побудила нас заняться исследованием лексико-таджикского говора долины Вахана, представляющего собой отдельную группу в ареале южных говоров.

Как видим, исследование по лексике таджикского говора долины Вахана в виде монографии до настоящего времени не проводилось. Следовательно, её систематическая разработка позволяет составить несколько типов диалектологических словарей, а также сопоставительно-обобщенных работ.

Цель и задачи исследования. Основная цель исследования - синхронное описание лексики таджикского говора долины Вахана, распространенного среди таджикских говоров Бадахшана Таджикистана и Бадахшана Афганистана, перенявшего переходную особенность, при сопоставлении с говорами одной с ним группы (ишкошимским, горонским и мундюнским). Диссертационное исследование также ориентировано на выявление общности лексики таджикского говора долины Вахана с современным таджикским литературным языком и уточнение признаков свойственных лексики данного говора по сравнению с литературным языком и другими соседними языками.

В связи с этим задачи исследования можно установить следующим образом:

- сбор и систематизация материала таджикского говора Ваханской долины в качестве самостоятельного говора среди других говоров южного диалекта;
- классификация и рассмотрение особенностей словарного состава диалекта;
- выявление артикуляционных особенностей и семантической специфики общетаджикских слов в данном говоре;
- уточнение типов лексических диалектизмов с позиции ареала распространения: полные и неполные, противопоставленные и непротивопоставленные диалектизмы;
- фиксация основных источников образования и смысловой эволюции диалектизмов;
- выявление отношения лексики данного говора с другими языками южного диалекта таджикского языка;
- определение места говора таджиков Ваханской долины в общей диалектологической системе таджикского языка.
- выделение заимствованных элементов и их семантико-тематический анализ;
- изучение роли словообразовательных средств в формировании говорных элементов;
- определение роли таджикских говоров Ваханской долины в сохранении уникальных слов и выражений литературного персидского дари языка (классические произведения);
- лексикологический и грамматический анализ лексико-семантических групп слов и выявление их диалектологических особенностей;
- определение роли многозначности, синонимии, антонимии и омонимии в развитии стилистической системы говора;

Объект исследования. Объектом исследования диссертационной работы является наречие жителей таджикоязычных селений Ваханской долины ГБАО Республики Таджикистан, до настоящего времени неохваченное исследованием диалектологов.

Проблемы исследования. Основными проблемами исследования являются рассмотрение лексических, семантических особенностей, лексико-семантической классификации слов, обозначение пределов распространения лексики говора, состояние освоения заимствованных элементов в данном говоре.

Методы исследования. Исследование темы диссертационной работы проводилось на основе описательно-синхронного метода, а при необходимости также применялись методы сопоставительно-типологические, сравнительно-исторические и полевого лингвистического исследования.

Область исследования. Исследование проводилось на базе диалектологического материала. Методологические и теоретические рекомендации диссертации соответствуют процессу преподавания филологических дисциплин Таджикского государственного педагогического университета и аналогичных УВПО, в которых преподаются дисциплины «Диалектология», «Историческая диалектология», «История современного таджикского литературного языка», «Современный таджикский литературный язык».

Этапы исследования. Исследование лексики таджикского говора долины Вахана проводилось в три этапа:

1. В 2016-2017 годах осуществлялся сбор материалов, изучение литературы по отечественной и зарубежной диалектологии, положившее начало теоретическому и фундаментальному становлению данного исследования.

2. В 2017-2018 гг. проводилась тематическая, структурная классификация и семантический анализ лексики таджикского говора долины Вахана.

3. В 2018-2019 годах проанализированы заимствованные слова - место арабской, тюркской, киргизской, русско-европейской, памирской, лексики, а также слов из языков дари и пушту в таджикском говоре долины Вахана.

Основная информационная и экспериментальная база исследования. Материалы диссертации в основном собраны

из наречий жителей сел Ямг, Нижгар, Удит, Чилток и обоснованы практическими материалами, представленными в трудах А. З. Розенфельда [320], И. М. Стеблин-Каменского[323], при обработке материалами дополнили наше исследование, опираясь на работы А.З. Розенфельд [160] и Р.Л. Неменовой, Г. Джураева [30]. При сопоставительном анализе были использованы диалектологические материалы собранные в трудах и статьях Д. Карамшоева [213], Дж. Мурватова [221], А.Мирбобоева [269; 271; 272], Ш.Исмоилова [210], С.Матробова [262; 267], Р. Сангиновой [230], С.Мирзозода и Алави [26], Н. Гадоева [195], С. Хоркашева (С.Рахматуллозода) [46; 47; 37; 38; 39], И. Сулаймонова [235], С.Юсуповой[25].

Достоверность результатов исследования. Достоверность результатов исследования выражается в том, что данный вопрос подтвержден теоретическим анализом, научными сравнениями и сопоставлениями, основанными на конкретных методологических положениях, разноаспектных аналитических материалах в соответствии со структурой, целью и задачами исследования, что обусловило системное исследование лексики таджикского говора долины Вахана.

Научная новизна диссертации. Научная новизна диссертации заключается в том, что впервые лексика таджикского говора долины Вахана как отдельная тема систематически и в монографическом плане проанализирована на основе достижений современной лингвистики. Вместе с тем, сравнивая данный диалектный материал с литературным языком и говорами одной группы, впервые определяется ареал распространения лексики, относящейся к таджикским говорам селений Ваханской долины, а также влияние языковых и экстралингвистических факторов на его диалектологическую эволюцию.

Теоретическая значимость исследования. Комплексное изучение лексики таджикского говора долины Вахана на современном этапе развития таджикского языкознания,

происходящем в период национальной независимости, имеет следующее теоретическое значение:

1. Изучение лексики данного говора позволяет определить его связь с говорами своей группы и другими дальними и близкими наречиями, имеющимися в различных географических регионах Таджикистана и за его пределами (Афганистан, Индия и др.).
2. Исследование лексики таджикского говора долины Вахана поможет в сопоставительном изучении и научном обобщении всех таджикских говоров, до сих пор остающихся нерешенной проблемой.
3. Изучение данной темы окажет содействие в решении проблем исторической лексикологии таджикского языка, путей заимствования и взаимовлияния языков, факторов освоения элементов чуждых языков в говорной среде, роли лексических категорий в образности и украшении говора.
4. Комплексное изучение семантических особенностей диалектизмов поможет определить место таджикоязычного говора Ваханской долины в общей диалектологической системе современного таджикского языка.
5. Результаты исследования помогут восполнить пробелы в словарном составе современного таджикского литературного языка.
6. Изучение лексики данного говора поможет устраниТЬ некоторые проблемы в области истории и этнографии таджикского народа, миграции населения, развития и эволюции таджикского языка и его говоров в контексте постоянного влияния многоязычности Бадахшана.

Практическая значимость исследования. Рассмотрение лексики таджикского говора долины Вахана не лишена практического значения, поскольку практические результаты и материалы языка диссертации могут использоваться при разработке трудов по диалектологии, диалектологических словарей таджикского языка, учебников, учебных программ и учебных пособий по таджикской диалектологии, а также на

лекциях и практических занятиях таджикской диалектологии, специальных курсах и семинарах по сравнительно-исторической диалектологии, а также по дисциплинам истории таджикского языка, лексикологии современного таджикского литературного языка.

Основные положения, выносимые на защиту:

1. Словарный состав таджикского говора долины Вахана охватывает в основном две группы слов: общетаджикские слова и лексические диалектизмы, которые, с одной стороны, устанавливают связь данного говора с литературным языком, а с другой - различают их.

2. Лексические диалектизмы, действующие в полной и неполной форме, как слова, свойственные говору таджиков Вахана, отличаются от других наречий южного диалекта таджикского языка.

3. Общетаджикские слова употребляются в среде таджикского говора долины Вахана в двух случаях: а) без изменения формы и значения; б) с изменением формы и значения.

4. Место арабских, тюркско-киргизских, русско-европейских, заимствований, а также слов, проникших из памирского, пуштунского языков и языка хинди выявляется в зависимости от их продуктивности в словарном составе говора.

5. Лексика таджикского говора долины Вахана семантически разделяется на следующие группы: 1) предметные слова (существительные): а) свойственные говору Вахана; б) свойственные бадахшанским наречиям; в) свойственные южному диалекту; 2) непредметные слова (прилагательные, глаголы, наречия).

6. Собранные материалы сгруппированы по следующей тематике: термины родства, лексика скотоводства, земледелия, садоводство, перечень продуктов и блюд, терминология, обозначающая домашнюю и дворовую утварь, строительные материалы и т.д.

Личный вклад исследователя. Лексика таджикского говора долины Вахана впервые подвергается системному исследованию в виде научной диссертации.

Материал исследования. В основе исследования лежат различные типы диалектизмов, собранных непосредственно из речи таджикоязычного населения Ямга, Удита, Нижгара и Чилтока в объеме более трех тысяч карточек, а также из материала опубликованных произведений по бадахшанским наречиям таджикского языка.

Апробация диссертационного исследования. Диссертация обсуждена на заседании кафедры теории и практики языкознания ТГПУ имени Садриддина Айни (протокол №1 от «25» августа 2020 года), а также в секции языкознания Диссертационном совете 6Д.КОА-028 при ТГПУ имени Садриддина Айни (протокол №16 от 27 октября 2020 года) и рекомендована к защите.

Публикация результатов исследования. Результаты и научные выводы диссертации представлена в виде отдельных докладов на научных конференциях ТГПУ им. С. Айни (с 2016-2020) и ТГИЯ им. С. Улугзаде.

Важные аспекты исследования и его содержания опубликованы в 3 статьях в рецензируемых изданиях ВАК РФ и ВАК при Президенте Республики Таджикистан, более 4 статьи в различных научных сборниках.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и аббревиатур, списка литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ ДИССЕРТАЦИИ

Во **введении** представлены сведения о постановке вопроса, важности темы, степени изученности, источниках исследования, методах исследования, теоретических основах исследования, теоретической значимости исследования, практической значимости исследования, цели и задачах исследования, основных исследовательских материалах, представленных к защите.

Первая глава диссертации - «Словарный состав таджикского говора долины Вахана» состоит из трех разделов:

Первый раздел называется **«Общетаджикские слова»**, в котором общетаджикские слова данного говора делятся следующим образом: 1) Слова, употребляемые без изменения формы и значения: **дар** (дверь), **корд** (нож), **гӯшвор** (серьги), **бел** (лопата) и т.д.; 2) Слова, претерпевшие звуковые изменения. Здесь рассмотрены фонетические явления - чередование, редукция, сокращение, увеличение и выпадение согласных: **дъст** <даст (рука), **кънч** <кунч (угол), **нул** <нӯл (клюв), **тарман** <тарма (лавина), **анар** <хунар (ремесло), **гавора** <гаҳвора (колыбель), **саар** <саҳар (заря), **каѡлез** <кафлез (ковш), **хӯвар** <хоҳар (сестра); 3) Слова, претерпевшие семантические изменения: **чахс**-ширполо (ширполо), **латта**-рӯймол (платок), **ганҷ**-ширхона, хазина (склад), **модарӣ**- тухфа (подарок), **ҷондор**-бузи кӯҳӣ (горный козел);

Второй раздел - **«Лексический диалектизм»** посвящен понятию термина «диалектизм» вообще и «лексический диалектизм» в частности. Согласно теории ученых Ф. Филина, Н. М. Шанского, А. В. Калинина, В. С. Растворгувевой, Т. Максудова, А. Л. Хромова, Ш. Исмоилова, М. Эшниёзова и других слово свойственное диалекту - это лексическая единица, встречающаяся в речи населения определенного региона и не встречающаяся в литературном языке. При

решении задач, обусловленных темой исследования, мы в основном опирались на эту теорию.

В диссертации лексические диалектизмы рассмотрены в двух подразделах: 1. Неполные лексические диалектизмы. «Под понятием «неполные лексические диалектизмы» подразумеваются такие лексические единицы, которые не смотря на схожесть по звуковому составу на общенародный письменный литературный язык, различаются своим смысловым обозначением» [13, 54-55]. То есть, по сути, они являются семантическими диалектизмами.

Неполные лексические или семантические диалектизмы относятся к группе слов существительных и прилагательных: а) слова имени существительного: **дукон** -хучра, як қисми хонаҳои бадаҳшонӣ (*комната, часть бадаҳшанского дома*); **пешвоз**- хонаҳои пешкушода (*дома с открытым порогом*), **тир**-боловр, сутун, сутуни киштӣ (*балка, столб, мачта судна*) и др. В диссертации данный тип диалектизмов по смысловому обозначению классифицируется на пять групп. 2. Полные лексические диалектизмы. Это слова, сохраняющие в себе основной признак диалектных слов и имеющие определенную изоглоссу [325, 20] являются «местным названием предметов, явлений» [18, 20] и имеют свои синонимы в литературном языке.

В зависимости от линии, ограничивающей распространение, полные лексические диалектизмы делятся на две группы:

1. Полные противопоставленные лексические диалектизмы. Эта группа диалектизмов кроме таджикского говора долины Вахана, также встречается в наречиях Рога, юге и севере Куляба, Рашта, Вахиё, Дарваза и Ванджа. Поскольку по мнению Г. Джураева: «Диалектизмы - изменяющаяся категория: бывают случаи, когда позиция некоторых из них сужается, и они постепенно выходят из употребления. Напротив, порой, часть из них, расширив ареал своего

употребления, достигает уровня общенародного элемента» [56, 59].

Полные противопоставленные лексические диалектизмы, делятся на 3 части:

1. Диалектизмы, встречающиеся в таджикском говоре долины Вахана, Куляба, Рога, Даштиджума. Эти диалектизмы делятся на четыре смысловые группы - имена существительные, имена прилагательные, глаголы и наречия: 1) имена существительные: а) понятия родства: **йана** (хоҳари шавҳар – *сестра мужа*), **мъма//мома** (бӣб – *бабушка*); б) слова, обозначающие лиц и род занятия людей: **ажғол** (аҳли оила – *члены семьи*), **сулама** (ҷавони болиф – *совершеннолетний*), **арғъштӣ**(раққос, раққоса – *танцор, танцовщица*); в) слова, обозначающие животных: **бъча//бича** (*бузича, бузгола - козленок*), **такалочък** (*нарбузи то 3- сола-козел до 3-х лет*); г) слова, обозначающие птиц, присмыкающихся и насекомых: **къткътак** (*эзорсурхак - дятел*), **ҷузук//ҷъзук** (*қунғуз - жусук*) и др.; 2) имена прилагательные: **кърк** (*хом – сырой, несозревший*), **тъмч//тумч** (*талхмаза - горьковатый*) и др.; 3) глаголы. Глаголы наблюдаются в простых и сложных именных формах: **къчидан** (*нӯшидан - пить*), **вречидан** (*хушк шудан - сохнуть*), **кайак каран** (*гаранг кардан - запутать*), **пъру кардан** (*чаппа кардан – свалить*); 4) наречия: а) наречие времени, **амолӣ//намолӣ** (*ҳозир - сейчас*), **толӣ** (*то холо – до сих пор*); б) наречие места: **ибар** (*ин сӯ – эта сторона*), **убар** (*он сӯ – та сторона*), **ита** (*ин тараф – по этой стороне*); в) наречие количества и степени: **уқа** (*он қадар – так*), **ҳамиқа** (*ҳамин қадар - столько*);

2. Лексические диалектизмы, находящиеся в обиходе в говоре таджиков Вахана, Рашта и Вахийи. Этот тип речевых единиц широко классифицируются и анализируются в диссертации по их смыслу и принадлежности к частям речи.

2. Лексические диалектизмы, относящиеся к таджикского говорадолины Вахана, Дарваза, Ванджа, Рашта и Куляба.

Лексике данной группы в основном свойственна предметность, в связи с чем они разделены в диссертации на 5 тематических групп. Примером могут служить следующие слова: **бийор** (бародар - брат), **бийорак** (додар - братец), **ба** (бұса - поцелуй), **амруд//амрут** (як навъи нок – тип почвы), **фъргомч//фъргонч** (гови ду-сесола - корова двух-трех лет), **фӣ** (бели чӯбин – деревянная лопатка), **сағоч** (санги калони пахн – большой плоский камень) ит.д.

Таким образом, полные противопоставленные лексические диалектизмы, корни которых не встречаются в литературном языке, используются не только в говоре таджиков Вахана, но и в других южных и юго-восточных говорах.

2. Полные непротивопоставленные лексические диалектизмы. Эта группа диалектизмов, являясь дифференцирующим фактором между говором таджиков Вахана и другими говорами, в то же время противопоставляет данный говор литературному языку. Они делятся на предметные и непредметные группы:

1) Предметные диалектизмы. В диссертации они разделены на 26 тематических групп. Приведем несколько примеров: а) **понятия родства: абоса** (абера - правнук), **бъчай** (амак - дядя), **лол** (бародари калонй – старший брат); б) **двор, дом, вспомогательные постройки строительные материалы: нах** (хучрахой хона, дўкон – комнаты дома), **карсин** (девори байни хучраҳо – стены между комнатами), **валч/wолч** (чўбҳои мудаввари сақфи хона, васса - округлые деревянные части потолка), **сълимпойа** (зинапоя - лестница), **фърош** (кўргонча, муҳаввата барои нигоҳдории чорво - хлев, огороженный участок для содержания скота); в) **отрасль скотоводства: шарук** (барраи нар - баран), **тохък** (кӯчкор - баран-производитель), **хашгов** (кутос – як, горный бык); 3) **название блюд, виды продуктов питания: бат** (таоми маросимй; дар лаҳҷаи мунҷонӣ - традиционной блюдо; в мундженском говоре: **батьк**), **шелон//шилон** (хӯроки идона – праздничное кушение), **шах** (таом аз гиёҳи ҷароғбарг – блюдо

из растения чарогбарг), фълмъндӣ(таоми сероб – сочное блюдо);

2) Непредметные диалектизмы, классифицируемые и исследуемые в диссертации по принадлежности к частям речи на три группы - имена прилагательные, глагольные и наречные слова.

Сохранение классических элементов в таджикском говоре долины Вахана. В данном говоре некоторые классические элементы нашли определенную изоглоссу, поэтому они известны как лексический диалектизм. К этой группе можно отнести слова **танбон//тунбон** (шалвор - *штаны*), **чиғон**, (чавгон - *клюшка*), **фъргънч//фъргӯнч** (*гуночин* - *тёлка*; насиб, баҳра – *доля, польза*), **чарғ** (*бози шикорӣ* - *охотничий сокол*), **фълахмон** (*олоти сангпаронӣ* - *камнеметательное устройство*) и т.д.

Вторая глава - «Семантико-тематическая классификация лексики таджикского говора долины Вахана» состоит из двух значительных разделов: слов предметных понятий и слов непредметных понятий. Предметные слова в диссертации разделены на 20 тематических групп. К примеру, было рассмотрено более 100 терминов родства, некоторые из которых носят общетаджикский, а большинство - диалектный характер. Например, в литературном варианте слово **набера** - *внук* в говоре таджиков Бадахшана проявляется в таких звуковых формах, как: **набъс//нъпъс** (Вахон), **набоса, нъшера** (дальний одногрупповый говор), **набас//набаса//набиса** (классический) [311, 816]; **нибос/нибес//набус//набес** (шугнано-рушанский), **набус//набес//набас** (сарикольский), **набас//навес** (язгулямский), **навеса** (мунджанский).

Относительно влияния ваханского языка на таджикский говор долины Вахана примечательно отметить проникание лексических элементов ваханского языка: **нан** (матер - Чилток), **нани** (матер - Ямг, Удит, Ниджгар). Эта форма зафиксирована и в бухарских говорах с таким же значением [303, 122], также

исследователями упомянута ее употребление в горонском диалекте в форме **ньна** (мать) [58, 202].

Таким образом в диссертации анализу подвержен ряд лексики: слова, обозначающие блюда и продовольственные продукты - более 60 диалектизмов; названия бытовой утвари и принадлежностей - более 80 диалектизмов; слова, обозначающие предметы двора, дома, хозяйственных построек и строительные материалы - около 120 лексических единиц; названия животных - около 70 диалектизмов; названия птиц - более 50 диалектных терминов; названия насекомых, рептилий и ядовитой живности - 40 диалектных слов; названия тканей, одежды, головных уборов и обуви - 65 диалектизмов; слова и термины сельскохозяйственной отрасли - более 120 наименований; названия растений - более 80 диалектизмов; названия биологических органов человека - 30 диалектизмов; названия болезней - 60 наименований; женские украшения - более 40 слов; явления природы - 50 наименований; названия игр - более 70 диалектизмов; слова и термины, относящиеся к народным обрядам и обычаям - 45 единиц; названия частей и принадлежностей колыбели - 15 единиц; слова и словосочетания, относящиеся к ремесленничеству - более 30 диалектизмов; слова и термины, связанные с искусством - более 15 единиц; слова и словосочетания, относящиеся к охоте - более 20 диалектизмов.

Второй раздел главы, названный «**Непредметные слова**», состоит из двух подразделов: 1) Слова имен прилагательных. Данный тип диалектизмов разделен ещё на три группы: а) Слова, обозначающие состояние и характер человека: **кайак** (гаранг - *рассеянный*), **сахра** (якрав - *упрямый*), **багит**(бахил - *скупой*), **чарнах** (беодоб - *невежливый*), **кърма** (фарбех - *жирный*); б) Слова, описывающие признак и нрав животных: **ғълба** (алобуло - *пестрый*), **къшин** (жулидамуй - *лохматый*), **нучум** (нозой; кисир - *бесплодная*); в) Слова, обозначающие признак и свойство различных предметов: **сътавр** (*гализ - густой*), **тапуна** (*вазнин - тяжелый*), **фърах** (*паҳн, васеъ -*

широкий), ханурӣ//хънурӣ (суп-сурх-ярко-красный), чалдак

(сорт скороспелой пшеницы). Вместе с тем, слова этого раздела классифицированы по структуре на простые, производные и сложные диалектизмы, показана их этимологическая связь с литературным языком и ваханским языком; 2) Глагольные слова. В зависимости от структуры в говоре главным образом бытуют простые и составные (именные) глаголы. Следовательно, в диссертации рассматриваются два структурных типа глаголов: а) Простые глаголы: **къръндидан** (хоридан-чесать), **лъшмидан** (лағжидан - подскользываться), **қежидан** (хӯрдан, нӯшидан - кушать, пить), **варчидан** (барзадан - засучивать) и др. Простые глаголы, обозначающие действия человека, других животных и предметов, делятся на три группы: а) глаголы, свойственные человеку: **навохтан//нъвохтан** (дашном додан - ругать), **чокондан** (чок кардан - вспаривать); б) глаголы свойственные птицам и животным: **къроҷидан//къреҷидан** (кут-кути мурғ - кудахтание кур), **пахсидан** (нолиш кардан бар асари фишори бор ё дард-кашлять); в) глаголы, связанные с действием и состоянием различных предметов: **пърақидан** (оташ паридан -искриться), **вағидан** (зуд аланга гирифтани оташ – быстро вспламеняться), **таксидан** (таровидан, заҳидан- капать); б) Составные глаголы. Именные составные глаголы образуются из именных частей и вспомогательных глаголов. Именная часть этих глаголов состоит из существительных, прилагательных, наречий и применяется для обозначения действия людей, животных, птиц, рептилий и т.д. Этот вопрос подробно изучен в диссертации.

Из классификации и анализа диалектов в тематическом аспекте видно, что количество предметных диалектизмов в таджикском говоре долины Вахана гораздо больше, чем непредметных.

Третья глава, озаглавленная «**Заемствованные слова в таджикском говоре долины Вахана**», состоит из семи

разделов и множества подразделов. В трех подразделах первого раздела данной главы рассматриваются способы фонетического, грамматического и лексического освоения арабских, тюркско-монгольских, русско-европейских заимствований. Второй подраздел посвящен изучению фонетических, семантических и грамматических аспектов арабских элементов в среде таджикского говора долины Вахана. Здесь широко изучается включение арабских элементов в словообразовательные модели таджикского языка: **натечадор** (серфарзанд, серзурёт – *многодетный, плодовитый*); **орусак//орусък** (лӯхтак – *кукла*); **чатгар** (*тӯйхабар-оповещение о свадьбе*); в религиозных понятиях: **дуо, фотийа, шон** (*молитва, благословение, ишан*), **эмом** (*пешво - предводитель*); в исторических понятиях: (**қозӣ, халифа, шайх, суфӣ** – *кази, наместник, старейшина, суфий*); обозначении обычаем и обрядов: **мавлут** (*мавлуд-рождение*), **чъноза** (*чаноза – похороны*), **азойим** (*чилёсин-сорокакратное чтение суры корана*). Арабские слова в диссертации разделены на 13 семантических групп. Третий раздел данной главы посвящен изучению тюркско-монгольских слов. В этом разделе исследуются факторы проникновения тюркских слов в лексику данного говора, их фонетические и семантические изменения согласно правилам говора и их использование в качестве словообразовательного элемента. Тюркские элементы таджикского говора долины Вахана в тематическом аспекте были разделены на следующие группы: 1) родственные понятия-**йанг** (*зани бародар - жена брата*), **қайсангъл** (*хоҳараарӯс – сестра невесты*) и др.; 2) название кушаний и продовольственных продуктов: **қъмоч** (*нони чӯпонӣ – патсуший хлеб*), **бурсоқ** (*орзук - пончик*), **кавардак//къвардак** (*картошкабирён – жаренная картошка*); 3) название частей тела: **арқа** (*тахтапушт, китф – спина, плечо*), **қавурға** (*устухонҳои қафаси сина – реберные кости*); 4) название зверей и птиц: **кучук** (*сагбача - щенок*), **қърни** (*як навъи зоф – вид вороны*); 5) имена собственные: **Тухта - Тохта**,

Қаракүш - Каракош; б) различные понятия: қоп(халта - мешок), қълпок (каллапӯш—головной убор), қълтъқ (сук, устухонҳои борики моҳӣ - тонкие рыбы кости) и др.

В четвертом разделе рассматриваются русско-европейские слова, способы их проникновения в таджикский говор долины Вахана и претерпевание ими фонетических изменений. Эти слова сгруппированы по значению и тематике. Кроме того, изучается использование русских элементов как словообразовательные средства, способы их фонетической, грамматической, лексической и семантической освоенности в говоре. Русско-европейские слова, публично (через современный таджикский литературный язык) вошедшие в говор, разделены нами на 21 семантическую группу. Также известны случаи, когда русские слова проникают в лексику говора неформальным путем или индивидуальным образом. В данном случае слова, обретая диалектный характер, по-разному звучат в речи людей разного возраста: **савсим** (совсем), **ваше** (в общем), **мишат** (мецать), **карочи** (короче) ва ф. При этом в говоре также наблюдается употребление русских варваризмов, таких как **дурак** (ахмақ - глупец), **лапух** (гаранг - рассеянный), **мерзаетс** (нобакор - негодяй).

В пятом разделе данной главы, посвященном исследованию памирских слов, употребимых в таджикском говоре долины Вахана, представлен подробный обзор о влиянии соседних ваханскому говору языков, общем употребление ряда памирских слов в таджикских говорах Бадахшана, о наличии корней слов в литературном языке и обретении диалектного характера памирскими элементами, ареале распространения, характерных говору формах и их обусловленности социально-экономической и культурной жизнью народа. В диссертации в виде таблиц 1 и 2 продемонстрировано формально-семантическое отношение памирских элементов в сравнении с ваханским языком, другими памирскими языками, южными и юго-восточными говорами, а также с литературным языком.

В шестом разделе, озаглавленном «**Афганские слова в таджикском говоре долины Вахана**», подробно описывается взаимосвязь и влияние языков дари, пушту и их говоров на таджикский говор долины Вахана. Принимая во внимание обзоры исследователей отрасли У. Обидова и А. З. Розенфельда, мы разделили слова данного раздела по ареалу распространения на две группы: 1) слова, употребляемые в современном таджикском литературном языке, языке дари и диалектах таджиков Бадахшана; 2) Слова, которые обрели диалектный характер и встречаются в говорах таджикского и дари языков. Слова этой группы употребляются в следующих случаях: а) идентичны по форме и значению: **падар - отец, модар - мать, зан - женщина, мард - мужчина, чавон - юноша, бача - парень, духтар - девушка;** б) претерпели фонетические изменения: **бор** (баҳор - весна), **дан//даан//даһан//дон** (даҳон - уста), **кълӣ // килий // келий // килий** (калид - ключь); в) некоторые слова характерны и говору таджиков Вахана и говорам языка дари: **дади** (ГТВ) - **доди** (ГД) (падар – отец, *pāpa*), **нан//нани** (ГТВ) - **нана** (ГД) (модар – мать, *māmā*) и др. Вместе с тем в исследуемом говоре наблюдаются также слова языка пушту: **пъшк** (саргини гӯсфанд – бараний помет), **кърич//кътич** (курич, курича – хижина, *шалаш*), **шелон** (таоми тӯёна – свадебное угошение), **кунок** (хала - покалывание) и т.п.. Факторы воздействия и словообмена между говором таджиков Вахана, говорами таджиков Бадахшана и говорами языка дари, проиллюстрированы в диссертации на конкретных примерах.

В седьмом разделе, озаглавленном «**Ягнобские слова в таджикском говоре долины Вахана**», с опорой на историко-этнографические сведения М. С. Андреева, Е. М. Пещеровой, В. А. Лившица, А. К. Писарчика, Н. Боголюбова, А. Л. Хромова, С. Мирзозода, М. Косими и других мы сгруппировали ягнобские слова, употребляемые в данном говоре, следующим образом: 1) слова, которые употребимы в таджикском говоре долины Вахана и ягнобском языке без

изменений по форме и значению, корни которых не встречаются в литературном языке.: **бучча**(гӯшбурида - карнаухий), **гундӣ** (нони аз танӯр болои хокистар афтода – лепешка свалившаяся на залу); **таҳми** (нони равғанини варакин – слоённая масленная лепешка) и др; 2) слова, обретшие диалектный характер: **зак//заг** (ахлоти бо пешоб омехтаи ҳайоноти хонагӣ *перемешанный с мочой помет домашних животных*), **чеб//чебак** (киса, чайб - карман); 3) слова, различающиеся по форме, но имеющие общего значения: **вирин//виринак** (тарош, тарошидан – скабление, строгать) (ГТВ)- **въреш//въреш кардан** (ЯЯ), **жавак//жав** (оби даҳон - слюни) (ЯЯ)- **жовин//жувин** (ГТВ) (касе, ки оби даҳонаш меравад – *кто-либо с текущими слюнями*) и т. д.; 4) слова одной формы, имеющие разное значение: **бал** (бол - крыло) (ЯЯ)- **бал//бал кардан** (бирён кардан - жарить) (ГТВ), **гулба** (гурбаи калон – большая кошка) (ЯЯ)-**ғълба** (саги алобуло - *пестрая собака*) (ГТВ), **ғуппа** (ғафс - толстый) (ЯЯ)- **ғъп** (чомаи қурбокқа водорослевая тина) (ГТВ), **ғуш** (гӯш - ухо) (ЯЯ)-**ғуш//ғуш ёфтан** (вакт, фурсат ёфтан – *найти время, удобный случай*) (ГТВ).

Таким образом, элементы ягнобинского языка в таджикском говоре долины Вахана употребляются в прямой форме, как без формальных и семантических изменений, так и с небольшим изменением формы и некоторыми семантическими изменениями.

Выводы и результаты, полученные автором диссертации, обобщены в тринадцати пунктах.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Подводя итоги рассмотрения, классификации и лексико-семантического анализа таджикского говора долины Вахана можно сделать следующие выводы:

1. Таджикский говор долины Вахана является неотъемлемой частью бадахшанского наречия южного диалекта таджикского языка. Для него характерны фонетические, грамматические и лексические особенности, отмеченные А. З. Розенфельдом [1971], что подтверждает его отличие от ближних и дальних говоров и наречий своей группы охватом обильного диалектного материала.

2. Эти отличия в словарном составе говора можно наблюдать в выявлении многих фонетических, грамматических, лексико-семантических особенностей общенародных слов и лексических диалектизмов. Разнопластный словарный состав свидетельствует о том, что ареал распространения данного говора являлся ареной многих социальных, экономических, политических и культурных событий, имевших место в разные исторические периоды. За каждой семантической группой слов представлены отдельные периоды жизни народов региона, хозяйственное совершенство, развитие и преобразование ремесленничества, животноводства, соблюдение местных и религиозных традиций и обрядов и т.д., сохранившихся за счет словарного запаса говора.

3. Один из основных пластов лексического фонда данного говора составляют общетаджикские слова, которые в среде говора имеют свои характерные особенности: а) употребляются так же, как и другие говоры своей группы, без формальных и семантических изменений. Например, **чорӯб** (*венник*), **дарав кардан** (*косить*), **чав** (*ячмень*), **гандум** (*пищеница*), **лачом** (*узда*), **зин** (*седло*), **бозу** (*предплечье*), **шона** (*гребень*), **панча** (*запястье*), **нохун** (*ноготь*), **шуш** (*легкие*), **по** (*нога*), **дандон** (*зуб*), **мижа** (*ресница*), **зону** (*колено*); б) употребляются с формальными (звуковыми) изменениями:

дъст-даст (рука), гърг-гург (волк), бънй-бинй (нос), амра-хамроҳ (вместе); в) употребляются с семантическими изменениями общеупотребительных слов: **тоқ** (тиреза - окно), **гар** (хориш – зуд, чесотка), **ко** (ку, канй - где), **остон** (санги мұқаддас, мазор - надгробие, могила).

4. В лексическом составе данного говора употребимы полные и неполные лексические диалектизмы, что отличает его от других бадахшанских наречий таджикского языка:**беллопата**, **чома-халат**, **карам-капуста**, **шона-гребень**, **кадутыква**; б) непротивопоставленные диалектизмы: **боҳ** (алабучй, махлуқи афсонавие, ки кӯдаконро бо он метарсонанд- злой дух, мифическое существо, которым пугают детей), **варук** (қўчқор, гўсфанди нар – баран-производитель), **ғуш йофтган** (вақт, фурсат ёфтган – найти время, удобный случай), **парчук** (мухпар - приспособление с проволочной щёткой для прокалывания раскатанного на лепёшки теста), **чук** (рост - прямо), **шот** (таом, хўрок - еда), **шилч** (суми пойи хайвонот – копыто животных) и др.

5. Лексические диалектизмы таджикского говора долины Вахана по значению и принадлежности к частям речи делятся на две основные группы: 1) предметные слова; 2) непредметные слова. Непредметные слова, которые в основном употребляются для выражения признака и свойства вещественных понятий, движения, состояния и действия предметов, признака состояния и действия, в зависимости от морфологической принадлежности сгруппированы и изучены путем разделения ещё на 3 группы: 1) имена прилагательные; 2) глагольные слова; 3) наречьные слова. Предметные диалектизмы - это в основном имена существительные, обозначающие названия предметов и различные явления, бытующие в жизненной среде носителей говора, разделенные и проанализированные в 20-и тематических группах [1-А, 2-А, 3-А].

6. Глагольные слова по значению классифицируются на три группы: а) слова, обозначающие движение и состояние

человека: **калева шудан** (гаранг, гиң шъдан - *растеряться*), **қавод//қъводӣ кардан** (далагӣ, далолагӣ кардан - *посредничество, посредничать*), **саҳрагӣ кардан** (якравӣ кардан - *упрямствовать*), **қъльғбод кардан** (раҳмат, ташаккур гуфтан - *благодорить, выражать признательность*); б) слова, обозначающие состояние и действие зверей и птиц: **буғма овардан** (шиками ҳайвон варам мекунад - *вздутие животных*), **саргардък шудан** (чарх задани сари ҳайвон; як навъ беморӣ - *головокружение у животных, вид болезни*), **ғалт задан** (ғел задан ҳам мансуби инсон ҳам ҳайвонот-лежачеее *состояние, свойственное и людям и животным*), **нъҳшор//нъқшор** (кавшай чорво - *жевание скота*), **қақра задан** (хондани кабк - *пение куропатки*); в) слова, обозначающие состояние и действие различных предметов: **льк задан** (bastani dar, дарвоза - *запирать ворота*), **певанд задан** (дарбеҳ мондан - *ставить закладки*), **чурт задан** (фикр кардан - *думать*). Кроме того, глагольные слова рассматривались по объему материала в рамках двух структурных форм глагола: - простых и именных составных. Простые глаголы: **вақидан** (дод, фарёд кардан, ҷакидан - *кричать, ворчать*), **боғидан//воғидан** (баис задани гов - *мычание коровы*), **риштан** (ресидан - *прядь*), **шъкнибидан** (кӯфтани пашм барои аз ҳам чудо кардани қилҳои он-чесать *шерсть*). Именные составные глаголы: **сарсих шудан** (чарх задани сар - *чувствовать головокружении*), **наво кардан** (дашном додан - *сквернословить*), **рапур додан** (хабаркашӣ кардан - *сплетничать*), **салот кардан** (вайрон кардан - *ломать*), **шуридан** (кофтан - *искать*), **пеш кардан** (пӯшидан - *одевать*), **нат задан** (частухез кардани ҳайвонот - *вспригивание животных*), **қлог гирифтан** (масхара кардан - *осмеивать*), **пдӯфк задан** (нохун задани пашм - *чесать шерст*);

7. Наречьные слова классифицируются и анализируются в связи с обозначением ими способа действия, степени и количества, места и времени: а) способ действия: **ғавҷък**

(пачақ, поймолшуда - *смято, затоптанно*), **къшин** (парешон, шонаназада - *спутанно, расстрёпанно*), **қела//қила** (мушкил, душвор - *трудно, сложно*), **чалд** (зуд, тез -*быстро*); б) количество и степень: **данг** (ниҳоят сахт - *очень жестко*), **пър** (пур - *полно*), **камык** (камтар - *меньше*); в) место: **пас** (пушт, қафо - *задняя часть*), **палу** (паҳлӯ - *бок*), **боло** (*верх*); г) время: **рузминӣ** (*рӯзона - днем*), **порина** (*порсол - в прошлом году*), **парер** (*рӯзи гузашта – минувшим днем*).

8. Использование заимствованных слов по сравнению с другими южными говорами и другими наречиями таджиков Бадахшана в речи таджикоязычных жителей Вахана является несколько иным и многограничным. Словарный состав данного говора содержит заимствованные элементы арабского, тюркско-монгольского, русско-европейского, памирского, ягнобского, дари, пуштунского и хинди языков, прошедшие на разных стадиях процесс освоения в фонетическом, грамматическом и лексическом аспекте [4-А].

Основные особенности таджикского говора долины Вахана отличаются от других наречий южного диалекта заимствованием слов из других языков следующим образом: а) заимствования из языков индийской группы через ваханский язык и другие восточно-иранские языки, непосредственно проникшие в лексический состав данного говора: **андшол** (*чӯра - друг*), **дум** (*ҳофиз - певец*), **мандал** (*полустена рядом с напольным возвышением в бадахшанском жилище*); б) заимствования, проникшие в лексический состав данного говора непосредственно из восточно-иранских языков: **алғов** (*доду фарёд - крики*); в) тюркско-монгольские заимствования, не встречающиеся в других говорах южного диалекта таджикского языка: **къз** (*сер - сырый*), **крәв** (*манзили исти чўпонон - пастуший стан*), **карқ** (*сирф, соф - чисто*); **къруғмол** (*муфоҳизи кишту кор – оберегание посева*), **қиш** (*рӯймоли туркӣ – тюркский платок*), **қълош//қалош** (*қашшоқ - бедный*);

9. К региональной лексике в основном относятся слова, проникшие из языковой среды Бадахшанского региона: **чокон** (холи сунъй – искусственно нанесенная родинка), **њњхса** (нусха - экземпляр), **топиқ** (қисми болои сари мурғон, тоҷак – гребешок на голове у кур), **тофч** (дог - пятно), **тухна** (дуд, курдуд - удущивый дым, чад), **уч** (боло - верх). Некоторые из этих слов являются субстратной лексикой, которые до сих пор употребляются в других восточно-иранских языках, включая ягнобинский:**арқа** (пушт - спина), **вагидан** (гирия кардан - плакать), **ғанак** задан (дарзаҳои ғаллаи даравшуда, ки дар замин паҳлуи ҳам гузошта шудаанд – собранные на земле кучи скосленных пшеничных снопов);

10. Одна из отличительных черт таджикского говора долины Вахана заключается в том, что в нем присутствуют согласные с церебральным свойством: **чуш задан** (чӯш зада баромадани ях – вскипание льда), **тох** (авария), **тотъвък, тотъв шудан** (фелида рафтан - покатиться), **бэт**(лиbos - одежда), **доп задан** (тап-тап задан – сильно биться, колотиться), **дов** (нодон, бесавод – глупец, неграмотный), **дэшн** (аз зоти мушҳо – из рода мышией), гундос (мурда, часад – труп).

11. Еще одним фактором знакомства с фонетическими и лексическими особенностями лексики таджикского говора долины Вахана является то, что следование друг за другом двух согласных в начале слов здесь встречается чаще: **бронгас** (овози баланди чизе – громкий звук чего-либо), **шпак**(пачак; фурӯҳамида- беспорядочное перемешивание), **трахтоw** (нони тунук, чапотӣ – тонкий хлеб, чапати), **школбед** (навъи сафедор – вид тополя),**глой** (настаран - шиповник), **члажм** - (навъи буттаи кӯхии мевадиҳанда – вид плодоносящего кустарника), **шпод** (навъи мева – вид фрукта), **шпинг** (навъи мева, ки дар кӯх мерӯяд - фрукт произрастающий в горах), **транчидан** (таранг бастан – тугу завязывать), **пийаҳык** (навъи бед – вид ивы), **птарк** (часади нимхӯрдаи сайд -падаль) и т.д.

12. Примечательной особенностью таджикского говора долины Вахана является также наличие звука **ц**, не

свойственного таджикскому языку и проникшего в фонетическую структуру говора сел Ямг и Нижгар через восточно-иранские языки, в частности ваханский язык: **цръмбидан** (пучидан - *щипать*), **цък** (бо сурати амудӣ рост истодан - *стоят перпендикулярно*), **цъльк задан** (чорзону нишастан -*сидеть, скрестив ноги*), **тоц** (рахнаи девор ё чангали анбӯҳ - *брешь в стене или гуще леса*), **цланд** (хасак, пучак - *подвой, дикое плодовое дерево*), **сицпърк** (*муши хурд – малая мышка*).

13. Рассмотрение таджикского говора долины Вахана, с одной стороны, представляет собой социальный исторический факт для сохранения лексического запаса жителей данного региона, а с другой, имеет значительное научное и диалектологическое значение для исследования развития лексической системы говоров и периферийных наречий таджикского языка, применимой в многоязычной среде под воздействием различных языковых и экстролингвистических факторов, обретая таким образом отличительные особенности.

Содержание и основные результаты диссертационного исследования опубликованы в следующих публикациях:

А) Научные статьи, опубликованные в рецензируемых известных изданиях, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК при Министерстве образования и науки Российской Федерации:

[1-А]. Муминова С.Б. Лексикаи таомҳо ва анвои хӯрокворӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Ваҳон. Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. - № 2 (79). – С. 67-71.

[2-А]. Муминова С. Б. Номи асбобҳои рӯзгор дар лаҳҷаи тоҷикони Ваҳон. Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2019. - № 3 (80). – С. 35- 39.

[3-А]. Муминова С.Б. Истилоҳи хешутаборӣ дар лаҳҷаи тоҷикони Вахон //Паёми Донишгоҳи омӯзгории Тоҷикистон. – 2020. - № 1 (84). С. – 85-90.

Б) Статьи, опубликованные в других научных изданиях и журналах:

[4-А]. Муминова С. Оид ба муносабати лексикии лаҳҷаи тоҷикони Вахон бо забони вахонӣ\\Масъалаҳои мубрами тарҷума ва забоншиносӣ дар замони муосир. – (маводи конференсияи байналмилалии илмӣ-амалӣ) –Душанбе: Матбааи Донишкадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон, 2019. - С. 159-161.

[5-С А]. Гадоев Н., Муминова С. Услубшиносӣ (китоби дарсӣ). -Душанбе, 2017. – 137.

**Аннотатсия
ба диссертатсияи Муминова Сафарбегим Баҳриевна дар
мавзӯи «Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон»
барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филология
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01. -Забони тоҷикӣ.**

Калидвожаҳо: шева, шеваи ҷанубӣ, лаҳҷа, лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон, гӯши, диалектизм, диалектизми лексикӣ, диалектизмҳои лексикии пурра ва нопурра, диалектизмҳои лексикии пурраи мухолиф ва гайримухолиф; қалимаҳои умумитоҷикӣ, қалимаҳои ашёй, қалимаҳои гайриашёй: қалимаҳои сифатӣ, қалимаҳои феълӣ, қалимаҳои зарфӣ.

Дар таҳқиқоти диссертатсионӣ баррасии лингвистӣ, таҳқиқи луғавию маънӣ, таҳлили синхронӣ ва тавсифи таркиби луғавии лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дар муқоиса бо маводи забони адабии ҳозираи тоҷик ва баъзе лаҳҷаву гӯйишҳои ҳамгурӯҳ анҷом дода мешавад.

Хусусиятҳои луғавию маънӣи лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон, натиҷагирий аз таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур, нишон додани ҳудуди интишори диалектизмҳо, таҳаввулоти доҳилилаҳҷавӣ ва таъсири муҳити экстравалингвистӣ ба лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон ба сифати матлаби аслии диссертатсия қарор дода шудааст.

Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон дорои вижагиҳои ба ҳуд хос буда, ҳамчун проблемаи муҳим дар забоншиносии тоҷикбори аввал ба сурати монографӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Дар диссертатсия оид ба мавқеи қалимаҳои умумитоҷикӣ, дараҷаи истеъмол ва шакли фонетикии онҳо дар лаҳҷа, моҳияти диалектизм ҳамчун воҳиди луғавӣ, таснифоти диалектизмҳои лексикии пурраву нопурра, мухолифу гайримухолиф минтақаи корбурд ва изоглосс (ҳудуди интишори диалектизмҳо) нишон дода шуда, нишонаҳои муҳимтарини баъзе қалимаҳои лаҳҷавие, ки доираи истеъмоли онҳо аз ҳудуди густариши лаҳҷаи тоҷикзабонони водии Ваҳон берун мебарояд, дақиқ карда мешаванд; таҳлили

маъноии диалектизмҳои лексикии хоси лаҳчаи зикршуда, таснифоти мавзӯй, луғавию маъноии калимаҳои ашёй, ғайриашёй ва калимаҳои иқтибосии дар муҳити лаҳча азхудшуда имкон додааст, ҳусусиятҳои гуногуни луғоти лаҳчавии минтақаи таҳқиқшаванд бо далелҳои фаровони забонӣ нишон дода шаванд. Як зумраи чунин калимаҳо, бешубҳа, барои умумӣ шудан ва пур кардани ҷойҳои холимондаи таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик ҳуқуқ пайдо мекунанд.

Натиҷаҳои таҳқиқот дар раванди таълими фанҳои шевашиносии муосир ва лаҳчашиносии таъриҳӣ, забони адабии ҳозираи тоҷик, таърихи забони тоҷикӣ, услубшиносӣ, ҳусни баён, мардумшиносӣ ва ғ. дар ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ ва коллекҷҳои омӯзгорӣ, ки забони таҳсилашонтоҷикист, истифода шуда метавонад. Маводи диссертатсияро луғатнигорон барои таҳияи фарҳангномаҳои шевагӣ метавонанд ба кор баранд.

Тавсияҳои назариявию методӣ ва амалии диссертатсия, маводи он дар таълими фанҳои асосӣ, ба сифати курсҳо ва семинарҳои таҳассусӣ дар ихтисосҳои филологӣ истифода мешавад, ки барои шинохти диалектизмҳо ва рушди фарҳангӣ нутқи омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти олии қасбӣ, коллекҷҳо ва хонандагони мактабҳои миёнаи умумӣ мусоидат ҳоҳанд кард.

АННОТАЦИЯ
**диссертационной работы Муминовой Сафарбегим
Бахриевны на тему «Лексика таджикского говора долины
Вахана», представленной на соискание ученой степени
кандидата филологических наук по специальности
10.02.01. -Таджикский язык.**

Ключевые слова: наречие, южный говор, говор, таджикский говор долины Вахана, наречие, диалектизм, лексический диалектизм, полные и неполные лексические диалектизмы, полные противопоставленные и непротивопоставленные лексические диалектизмы; общетаджикские слова, предметные слова, непредметные слова: прилагательные слова, глагольные слова, наречные слова;

В диссертационной работе проведены лингвистический обзор, лексико-семантическое исследование, синхронный анализ и описание словарного состава таджикского таджикского говора долины Вахана в сопоставлении с материалами современного таджикского литературного языка и некоторых говоров и наречий, относящиеся к одной диалектной группе.

Предметам диссертационного изыскания выбраны лексико-семантические особенности лексики таджикского говора долины Вахана, подведение итогов исследования словарного состава данного говора, представление пределов распространения диалектизмов, внутри диалектной эволюции и влияния экстралингвистической среды на таджикский говор долины Вахана.

Лексика таджикского говора долины Вахана имеет характерные особенности и как важная проблема таджикского языкоznания впервые подвергнется монографическому исследованию. В диссертации показаны: место общетаджикских слов, степень их употребления и их фонетическая форма в говоре, сущность диалектизма как лексическая единица, классификация полных и неполных

лексических, противопоставленных и непротивопоставленных диалектизмов, ареал и изоглосс (ареал распространения диалектизмов), а также некоторые диалектные слова, диапазон употребления которых выходит за рамки употребления таджикского говора долины Вахана; семантический анализ лексических диалектизмов, присущих указанному говору, тематическая, лексико-семантическая классификация предметных, непредметных и заимствованных слов, освоенных в диалектной среде, позволившие на базе фактического материала показать различные особенности диалектной лексики исследуемого региона. Таким образом, несомненно, целый ряд из них будут становиться общеупотребляемыми и употребляться с целью обобщения и восполнения пробелов словарного состава современного таджикского литературного языка.

Результаты исследования могут использоваться в процессе преподавания дисциплин современной и исторической диалектологии, современного таджикского литературного языка, истории таджикского языка, стилистики, культуры речи, этнографии и др., при изучении филологических специальностей учреждение высшего профессионального образование и педагогических колледжей. Материалы диссертации могут быть использованы лексикографами при составлении диалектных словарей.

Теоретические, методические и практические рекомендации диссертации, ее материалы используются при преподавании основных дисциплин, в качестве спецкурса и специального семинара по филологическим специальностям, для содействия познанию диалектизмов и развитию речевой культуры преподавателей учреждение высшего профессионального образование, колледжей и учащихся средних общеобразовательных школ.

ANNOTATION

to the dissertation of Muminova Safarbegim Bahrievna on the topic of "Vocabulary of the Tajik dialect of Vakhon" for the degree of candidate of philological sciences based on the specialty of 10.02.01. Tajik language.

Keywords: dialect, style, southern dialect, Tajik dialect of Vakhon, lexical dialectism, complete and incomplete lexical dialectisms, complete lexical dialectisms of opposition and non-opposition; common Tajik words, objective words, non-objective words: adjectives, verbs, adverbs;

Linguistic review, lexical and semantic research, synchronous analysis and description of the lexical structure of the Tajik dialect of Vakhon in comparison with the materials of the modern Tajik literary language and some common dialects.

Lexical and semantic features of the lexicon of the Tajik dialect of Vakhon, drawing conclusions from the lexical structure of given dialect, showing the scope of dialects, intra-dialectal evolution and the influence of extralinguistic environment on the Tajik dialect of Vakhon.

The lexicon of the Tajik dialect of Vakhon has its own peculiarities and has been studied separately for the first time as an important problem in Tajik linguistics. The dissertation evidences the position of common Tajik words, the degree of their use and phonetic form in the dialect, the essence of dialectics as a lexical unit, the classification of complete and incomplete lexical dialects, opposition and non-opposition, areal and isogloss, dialects, boundaries their consumption which goes beyond the development of the Tajik dialect of Vakhon; the semantic analysis of specific lexical dialectisms of the mentioned dialect, thematic classification, lexical and semantic words, subject, non-subject and quotation words mastered in the dialect environment allowed to find and consider a large number of dialects. Thus, a number of them will undoubtedly have the right to generalize and fill in the gaps in the lexical structure of the modern Tajik literary language.

The results of the research can be used in the process of teaching the disciplines of the modern and historical dialectology, modern Tajik literary language, the history of the Tajik language, stylistics, speech culture, ethnography, etc., as well as individual topics, sections and chapters in the study of philological specialties of higher education institutions and pedagogical colleges. The dissertation materials can be used by lexicographers when compiling dialect dictionaries.

Theoretical, methodological and practical recommendations of the dissertation, as well as its materials are used in teaching basic disciplines, in the form of a special course and a special seminar on philological specialties, to promote the knowledge of dialectisms and the development of the speech culture of teachers of higher education institutions, colleges and students of secondary schools.